Onafhankelijk Joods magazine voor
Groningen, Drenthe en Friesland sinds 1981

JaGDaF

Verschijnt 4 maal per jaar

יחדיו

Nummer 157 - Jaargang 34 nummer 4
3 december 2021 / 29 kislev 5782

IN DIT NUMMER

O.R.T. Chanoeka in historisch perspectief, S. Evers	3
Leonard Bernstein, Lena Egyed	5
Premier Naftali Bennett en zijn Groningse voorouders, Wout van Bekkum	7
De oorsprong van de dreidel, Lex van der Star	10
Van Qumran naar Groningen, Tsafrira Levy	11
De poëzie van Yehuda Amichai, Tamir Herzberg	14
De liefde voor het vergeten boek, Uitgeverij Van Maaskant Haun Tea G. Rienksma	16
Monument voor het Stadskanaalster Achterhuis, Helen Kämink	17
Beelden om bij stil te staan	20
Herziene uitgave van *Joden in Leeuwarden*, Chaim Caran	21
Nieuwe databases Joods Fryslân, Chaim Caran	23
Onthulling Joods namenmonument in Leeuwarden	24
Over boeken, Erwin de Vries	25
Drentse onderwijzers in Zeeland, Jan Kouwen	27
Het gebedenboek van de familie Bamberg, Geert Volders	29
The 36 unknown, Ben-Zion	30
Men neme, Evelyn van Pinxteren-Nagler	31
Loeach en Joodse Feesten en treurdagen, Iet Schabbing	32
Colofon	34

REDACTIONEEL

Als alles logistiek gaat zoals het hoort, vindt u dit nummer vóór Chanoeka in uw brievenbus. Aan de auteurs die een bijdrage leverden, ligt het in ieder geval niet. Chanoeka, het Joodse lichtfeest wordt van drie kanten belicht: historisch door Rabbijn Evers en culinair door Evelyn van Pinxteren-Nagler die tijdelijk de pen en pollepel overneemt van Ruthy Schabbing. En last but not least laat Lex van der Star zijn licht schijnen op de dreidel en probeert daarbij feit van fictie te scheiden.

En er is meer in dit nummer dat de moeite waard is, zowel uit onze eigen regio als van verder weg. Een kleine selectie: dicht bij huis het bijzondere verhaal van het Stadskanaalster Achterhuis en de herplaatsing van het beeld van de tweelingzusjes Cohen in Leeuwarden. En van ver weg en toch dichtbij het interview van Tsafrira Levy met professor Popović van het Qumran Instituut in Groningen waar onderzoek wordt gedaan naar de Dode Zeerollen. Lena Egyed verhaalt over Leonard Bernstein en de rol die zijn Joodszijn speelde in zijn werk.

Er is een aardige manier om het ijs te breken als je iemand voor het eerst ontmoet. Je deelt je levensverhaal: waar geboren, waar op school gezeten, met wie bevriend enzovoorts. Vroeg of laat stuit je dan op iets gemeenschappelijks, zoals een kennis of vriend van je gesprekspartner die een neef of een buurmeisje blijkt te zijn van je aangetrouwde tante. Zeker in Nederland kom je in een paar stappen vrijwel altijd tot een gemeenschappelijke link. Heel soms blijkt in zo'n verkenning dat je gesprekspartner ooit een bekendheid heeft ontmoet. Zo maakte ik eens kennis met iemand die Barak Obama had ontmoet en hem de hand schudde. Daarmee was ik ineens 'one handshake away' van de voormalige president van de VS. Wout van Bekkum ontmoette ongeveer veertig jaar geleden bij toeval de Amerikaans-Israelische Jim Bennett die in archieven zocht naar de wortels van zijn familie, die deels in Groningen bleken te liggen. Wout zocht hem later op in Haifa, maakte kennis met Bennetts gezin en laat de jongste zoon nu … enfin, leest u het vooral zelf.

Namens het bestuur wens ik u Chanoeka sameach,
Mirjam Dopheide, voorzitter

O.R.T.

Chanoeka in historisch perspectief

door rabbijn S. Evers

Onder Joodse historici is er wat discussie over de exacte data van de geschiedenis van Chanoeka. Alvorens hier iets dieper op in te gaan, even een afkorting / term verduidelijken: vdgj, dit is Voor De Gebruikelijke Jaartelling.
Volgens vele historici is 165 vdgj het jaartal van de overwinning van de Makkabeeën op de Grieken, van de herinwijding van de Tempel en van het wonder met het kruikje olie. Ruim 2200 jaar geleden. Om een beetje een beeld te krijgen moeten we met zevenmijlslaarzen door een gedeelte van de Joodse geschiedenis gaan.

Egypte - Sinai, Israël, Babylonië, Perzië - Medië, Griekenland.
In het jaar 1312 vdgj is het Joodse volk (JV) als Joods volk ontstaan. In dat jaar heeft Hashem ons bevrijd uit Egypte en 50 dagen later heeft Hij zich geopenbaard aan het Joodse volk bij de berg Sinai. Deze twee momenten, de Uittocht en de Openbaring, vormen samen de twee basiselementen voor het ontstaan van het Joodse volk. Men spreekt wel eens over de fysieke en spirituele vorming van het Joodse volk, lichaam en ziel. Na een woestijntocht van 40 jaar aangevoerd door Moshe, is het Joodse volk aangekomen bij het land Israël.
Onder leiding van zijn leerling Jehosjoe'a - de opvolger van Moshe - heeft het Joodse volk het land Kena'an in bezit genomen. Sindsdien spreken we over het land Israël (Jisraël). Het land dat Hashem al eeuwen eerder aan onze aartsvaders Awraham, Jitschak en Ja'akov / Jisrael had gegeven en waar de Kena'anitische volkeren tijdelijk mochten wonen tot het Joodse volk kwam. Honderden jaren heeft het JV daar gewoond. Het heeft periodes meegemaakt van ongekende welvaart, maar ook periodes van ernstig verval. De grootste koningen en profeten van het JV hebben leiding gegeven aan het JV.

Babylonië
Helaas is er een einde gekomen aan deze periode. In het jaar 423 vdgj hebben de Babyloniers het land Israël veroverd, de tempel vernietigd en het merendeel van de Joden weggevoerd in ballingschap naar Babylonië. Slechts een klein gedeelte mocht achterblijven onder leiding van een gouverneur. Maar toen deze Gedalja vermoord is in een onderlinge machtsstrijd, zijn de laatste Joden gevlucht naar Egypte. Voor het eerst sinds de inname van het Joodse land, was er geen Jood meer te bekennen in het Joodse land. Deze treurige gebeurtenissen herdenken we nog steeds. Vier keer per jaar is er een vastendag op de data van gebeurtenissen die te maken hebben met de vernietiging van de tempel en de ballingschap van het Joodse volk.

Perzië - Medië.
Op het wereldtoneel vonden grote verschuivingen plaats. Door huwelijken was er een alliantie ontstaan tussen Perzië en Medië. De belangrijkste vorsten uit deze periode zijn Cyrus, Achasjwerosj en Darius II. De gecombineerde strijdkrachten van Perzië en Medië hebben in een aantal veldslagen de Babyloniërs verslagen en de wereldmacht

overgenomen. Velen zien Cyrus als een verlicht heerser, die als een van de eersten godsdienstvrijheid heeft ingevoerd. Hij heeft ook toestemming gegeven voor de herbouw van de tempel. Dat proces van de herbouw is niet zonder horten en stoten verlopen en heeft soms lange tijd stil gelegen. Tijdens de regering van koning Achajwerosj is het Poeriemverhaal geweest. Zijn opvolger Darius II was een Joodse koning op de troon van Perzië, immers een zoon van koningin Esther. Deze Darius heeft zich ingezet voor de voltooiing van de bouw van de tweede Tempel, 353 vdgj.

De lichtjes van de menora geven hoop

Griekenland.

Onder leiding van koning Alexander de Grote heeft Griekenland zijn macht enorm uitgebreid. Alexander was afkomstig uit Macedonië, in het noorden van Griekenland. Hij was al op zeer jonge leeftijd een zeer kundig strateeg en heeft enorme veroveringen gedaan in het Midden Oosten en zodoende is Perzië - Medië verdreven als wereldmacht. Ook Israël viel ten prooi aan de veroveringslust van Alexander, rond 320 vdgj. De Joodse geleerden waren bang dat Alexander de Griekse cultuur en afgodendienst dwingend zou opleggen aan de inwoners van Israël, zoals hij dit ook elders had gedaan. Onder leiding van Shimon hatsaddiek is een delegatie Alexander tegemoet gegaan om te smeken voor het behoud van hun eigen Joodse identiteit. Tot ieders verbazing is dit pleidooi succesvol geweest en heeft Alexander inderdaad de Joden vrij gelaten in de beleving van hun godsdienst. Als teken van dankbaarheid zijn vele Joodse jongens toen naar Alexander vernoemd en zo is de oorspronkelijk Griekse naam Alexander ook een Joodse naam geworden.

Chanoeka

Alexander is niet oud geworden. Op 33-jarige leeftijd is hij overleden gedurende een veldtocht om zijn macht nog verder naar het oosten, richting Perzië en Afghanistan, uit te breiden. Na zijn dood is het enorme Griekse rijk uiteengevallen in drie rijken. De belangrijkste generaals hebben het land verdeeld in een Macedonisch-Grieks deel, een Egyptisch-Grieks deel en een Syrisch-Grieks deel. Israël ligt ingeklemd tussen Egypte en Syrië. In eerste instantie hoorde Israël bij Egypte. Deze verschillende Griekse rijken hebben onderling oorlogen gevoerd en uiteindelijk is Israël veroverd door de Syrische Grieken. Dit brengt ons langzamerhand richting de geschiedenis van Chanoeka.
Hoewel Alexander de Griekse levensstijl niet had opgelegd ,waren veel Joden zeer gecharmeerd van deze manier van leven. Zij werden de Hellenisten genoemd (afgeleid van Hellas - een andere naam voor Griekenland). Latere heersers waren minder tolerant dan Alexander. Langzamerhand behoorden de Torahgetrouwe Joden tot een minderheid. Zelfs de positie van de hogepriester in de tempel was een politieke functie geworden. Toen Antiochus IV aan de macht kwam, was het gedaan met de godsdienstvrijheid en de dienst in de tempel. Joden werden gedwongen om te knielen voor afgoden, niet meer kosher te eten, de shabbat te ontwijden, enz. En in de tempel werd aan afgoden geofferd. Uiteindelijk heeft dit geleid tot de opstand en de overwinning van de Makkabeeën en alle wonderen die we herdenken op Chanoeka. Gedurende enige eeuwen is er nog enige vorm van onafhankelijkheid en zelfbestuur geweest. Zelfs nog nadat de Romeinen de macht van de Grieken hadden overgenomen en Judea een provincie was geworden van het grote Romeinse rijk. In het jaar 68 vdgj kwam hier een einde aan: de tweede tempel werd verwoest en opnieuw werd het Joodse volk in ballingschap gestuurd.

De lichtjes van de menora geven hoop

We mogen dan wel in ballingschap zijn, de lichtjes van de menora blijven hun eeuwige boodschap uitstralen. Een boodschap van warmte en licht. En moge het spoedig zo zijn dat we allen in Jeroesjalajim de grote menora weer zullen kunnen aanschouwen.

Leonard Bernstein (1918-1990)

De weg naar persoonlijke vervulling in het Jodendom

Lena Egyed

Leonard Bernstein zou met recht een superstar van de klassieke muziek van de 20e eeuw genoemd kunnen worden. Hij dankt zijn ongekende populariteit aan zijn grote muzikale talent en zijn veelzijdige carrière: als pianist, als componist van werken voor toneel en concertpodium en als leraar. Hij was zeer gepassioneerd, in het dirigeren van Mahler, in het werken aan zijn oeuvre, in zijn verbondenheid aan zijn Joodse achtergrond en aan alle facetten van de Amerikaanse muziek, jazz, dans- en volksmuziek. In hem vormden de Joodse muzikale traditie en die van de Amerikaanse muziek een onlosmakelijk eenheid. Zijn vermogen om de klassieke muziek en de populaire muziek met elkaar te verbinden vormde tevens een ander belangrijk element van zijn roem.

Zijn Joodse zelfbewustzijn was een stabiele basis in zijn vruchtbare leven. Bernstein was de kleinzoon en achterkleinzoon van Chassidische rabbijnen en werd geboren in een Joods Oekraïns immigrantengezin in de VS. Hij groeide op in een orthodox Joods gezin in Massachusetts. Bernsteins vader, Samuel was actief in de Joodse gemeenschap en bekleedde diverse functies in Joodse organisaties. Als het aan zijn vader gelegen had was Leonard Bernstein geen musicus geworden, maar rabbijn. Mogelijk doelde hij hierop, wanneer hij sprak over zijn Young People's Concerts, zijn voordrachten en televisieprogramma's en daarbij refereerde aan een overgeërfd "oud kwasi-rabbijns instinct voor onderwijzen, uitleggen en verwoorden".[1] "Ik hou van lesgeven, altijd gehad. Mensen hebben me verteld wat een goede rabbijn ik geweest zou zijn. Ik ben een rabbijn in mijn hart".[2] Hij werd geen rabbijn, maar was voor altijd verbonden aan het Jodendom en dat toonde hij op diverse manieren.

De synagoge van de familie Bernstein speelde een bepalende rol in Bernsteins muzikale carrière. Al op jonge leeftijd nam hij deel aan de diensten in de Congregation Miskhan Tefila. Prof. Solomon Braslavsky (1887-1975), verantwoordelijk voor de muziek in deze congregatie, heeft een grote invloed gehad op Bernsteins leven. Hij verrijkte het niveau van het muzikale repertoire in de dienst aanzienlijk. Bernstein schreef in 1946 aan Blaslavsky: "Ik realiseer me hoeveel ik je persoonlijk verschuldigd ben, voor de geweldige muziek in de diensten van Mishkan Tefila. Ze overstijgen alles wat ik tot nu toe heb gehoord en de herinneringen eraan zijn zo helder, sterk en dierbaar, ik zal waarschijnlijk nooit in staat zijn om de werkelijke invloed van deze geluiden op mij op waarde te schatten".[3] Hij geeft zelf het beste bewijs van deze invloed wanneer hij over *West Side Story* zegt: "Jaren later realiseerde ik me dat de 'gang call' - de manier waarop de Jets elkaar signalen doorgeven - in *West Side Story* de roep van de sjofar (ba-dahhhdum! Ba-dee dumm!) was die ik in de synagoge op Rosj Hashannah hoorde".[4] Wellicht minder bekend is dat *West Side Story* aanvankelijk bedoeld was als een East Side Story, waarin spanningen tussen Joden en christenen tijdens Pesach oplopen. Dat idee is uiteindelijk verworpen omdat men een actueler thema wilde neerzetten.

CD 415 253 Deutsche Grammophon

Dat de synagogale muziek een vruchtbare bodem vormde voor de muziek van Bernstein is dus niet verwonderlijk. Hij heeft weinig voor de synagoge geschreven (bv. *Hashkivenu,* 1945), hoewel hij wel diverse opdrachten voor een complete dienst had gekregen. Niettemin zijn in belangrijk werk motieven, thema's en inhoud direct te herleiden naar de Joodse muziek die hij in zijn jeugd heeft gehoord. Zijn vroegste gepubliceerde werk, *Psalm 148* (1935) voor zang en piano is gerelateerd aan een gedeelte uit de ochtenddienst, de verheerlijking van de Eeuwige. Hij was toen 17 jaar, had nog geen eigen stijl ontwikkeld en koos voor een genre dat hem vertrouwd was. Op 24 jarige leeftijd schreef hij zijn eerste, succesvolle symfonie, die het begin vormde van zijn carrière als componist. Het is *Symfonie*

no. 1, Jeremia (1942), voor orkest en mezzosopraan, gebaseerd op Klaagliederen en opgedragen aan zijn vader. Drie jaar eerder had hij de tekst van Klaagliederen gebruikt voor een Hebreeuws lied. Dit lied vormde de basis van het idee en de derde beweging van deze symfonie. Bernstein wilde vooral de gevoelswaarde van de klaagliederen naar aanleiding van de verwoesting van Jeruzalem in 586 vdgj tot uitdrukking brengen. NB. Hij schreef het in 1942, ten tijde van de Holocaust.

Het is geen toeval dat in zijn jeugd, hoewel hij niet langer praktiserend was, de geloofsvraag bij uitstek belangrijk voor hem was. Hij omschreef zijn drie symfonieën als onderdelen van "..het werk dat ik gedurende mijn leven geschreven heb....over de worsteling die voorkomt uit de crisis van deze eeuw, een crisis van het geloof".[5] *De Symfonie no. 3,* met als ondertitel *Kaddish*, is zijn meest persoonlijke werk. Dit gebed, uitgesproken tijdens de rouw, is een gebed op de terugkeer naar het leven. Het woord 'dood' wordt niet gezegd, terwijl het woord 'leven' drie maal genoemd wordt. De drie bewegingen van Kaddisj worden in het Aramees/Hebreeuws gezongen met steeds een verschillend karakter. De woorden van de vertolker zijn door Bernstein geschreven. Deze persoonlijke monologen vormen een echo van de geloofscrisis van Bernstein zelf: de tekst, soms erg dramatisch, geeft uitdrukking aan de worstelingen en twijfels van de componist en zijn debat met de Eeuwige.

De Chichester Psalms, die in 1965 in premiere ging, was een opdracht van de deken van de Kathedraal van Chichester in Sussex, Engeland. Hij had Bernstein gevraagd om iets te schrijven in een populaire stijl voor het Summer Fest. Bernstein schreef in de stijl van de Hebreeuwse psalmen, in combinatie met de christelijke koraaltraditie. Het stuk wordt gekenmerkt door opwindende ritmes, contrasten en aantrekkelijke melodieën. Hij verwerkte er een lied uit de *West Side Story* in, dat daar uiteindelijk uit weggelaten was, evenals scènes uit een andere, nooit uitgevoerde musical.

Herdenkingszegel Leonard Bernstein 2001

Het Joodse thema komt in alle genres van zijn werk voor, zoals bijvoorbeeld in zijn ballet *Dybbuk* (1974), een opdracht van de choreograaf Jerome Robbins en het New York City Ballet. Het ballet is gebaseerd op een toneelstuk van S. Ansky, pseudoniem van de ethnograaf Shloyme Zanvl ben Akiva Rappoport. Deze was geïnteresseerd in alle soorten van folkore, volkslegendes, liederen, melodieën, rituelen, uitdrukkingen, mystieke verhalen. De dichter Osip Mandelstam schreef over hem: "De Russisch-Joodse folklore van Semyon Alimych vloeit als een dikke stroom honing uit in wonderbaarlijk trage verhalen".[6] De grote hoeveelheid materiaal die Ansky verzamelde tijdens zijn onderzoek inspireerde hem tot het drama *The Dybbuk* (première 1920). Reeds sinds de Middeleeuwen was het geloof in duivelse machten in mensen, de dybbuks, onderdeel van de Joodse folklore. Robbins en Bernstein waren gegrepen door het verhaal van een yeshiva student, bezeten door een dybbuk en zijn bruid. De rijkdom van Anskys werk was voor Bernstein inspirerend. Zelf verwerkte hij er alles in van wat hij wist van Joodse folklore en Jodendom, van *Talmoed* tot Kabbala.

Bernstein had een buitengewoon intense relatie met Israël en het Israëlisch Filharmonisch Orkest. Hij dirigeerde het orkest voor het eerst in 1947 en vanaf die tijd gaf hij ieder jaar concerten en ging op toernee met het orkest. Zijn Joodse identiteit was niet alleen in zijn muziek zichtbaar. Ook in zijn opmerkelijke houding in moeilijke tijden. In november 1948 dirigeerde hij in een historisch concert het Israëlisch Filharmonisch Orkest voor de troepen in Beersheva, midden in de Onafhankelijkheidsoor-

log. In juli 1967 na de Zesdaagse oorlog op Mount Scopus in Jeruzalem. Deze gebeurtenis is weergegeven in een prachtige documentaire *A Journey to Jerusalem*, waarin zijn symbiotische verhouding met het land tot uitdrukking wordt gebracht. Bernstein wijdde zijn compositie *Halil,* een nocturne voor fluit, percussie en piano (1981) aan de jonge Israëlische slachtoffers van de Jom Kipoer Oorlog van 1973. Zijn houding van solidariteit kwam ook tot uitdrukking in 1948 toen hij werd uitgenodigd door de Opera van München. Toen hij hoorde dat een orkest van gevluchte Joodse musici in de Displaced Persons kampen van Feldafing en Landsberg in de buurt van München optrad, besloot hij een concert met hen te geven. Dit gebaar maakte diepe indruk op de 17 overlevenden van de Holocaust van het orkest.

Bernstein is een van die Joden van de 20e eeuw die zich nooit gedistantieerd heeft van zijn Joodse achtergrond. In tegendeel: " Het lijkt erop dat hij zichzelf volledig heeft ontplooid in zijn Joods zijn".[7]

Bronnen

1. Jonathan Cott, *Dinner with Lenny. The last long interview with Leonard Bernstein.* Oxford University Press, 2013, blz. 50.
2. Előd Juhász, *Bernstein és Budapest. Bernstein Story II.* Szabad Tér Kiadó, 1988, blz. 36.
3. Jonathan D. Sarna, *Leonard Bernstein and the music of Boston's Congregation Mishkan Tefila.* State of the Arts, Brandeis University, 2018, blz. 23.
4. Jonathan Cott, *Dinner with Lenny. The last long interview with Leonard Bernstein.* Oxford University Press, 2013, blz. 49.
5. Helen Smith, *There's a Place For Us: The Musical Theatre Works of Leonard Bernstein*. Routledge, 2017, blz. 204.
6. Osip Mandelstam, *The Noise of Time. The Prose of Osip Mandelstam*. North Point Press, 1986, blz. 106.
7. Irene Heskes, *Passport to Jewish music*. Greenwood Press, 1994, blz. 302

A Journey to Jerusalem, 1967 is te zien via www.youtube.com

vertaling Tea G.Rienksma

Lena Egyed (1954),afkomstig uit Boedapest, publiceerde over de geschiedenis van muziek en literatuur. Werkte als redacteur voor het Joodse culturele tijdschrift Múlt és Jövő (Past and Future);was redacteur bij de uitgeverij van de Hongaarse Academie van Wetenschappen, was redacteur van Hongaarse Encyclopedia (18 delen) en auteur van meer dan 100 encyclopedische artikelen.

Premier Naftali Bennett en zijn Groningse voorouders

Wout van Bekkum

Begin jaren tachtig meldde zich op het Rijksarchief in Groningen (nu Groninger Archieven) in het statige pand aan de St. Jansstraat ene James Bennett, een Amerikaanse Israëli, woonachtig in Haifa. Hij raakte in gesprek met de toenmalige Rijksarchivaris Jan De Vey Mestdagh die sinds het begin van de jaren zeventig grote belangstelling voor de geschiedenis van de Joden in Groningen aan de dag legde. De Vey Mestdagh bracht mij in contact met James Bennett die met Jim wenste te worden aangesproken. Jim vertelde dat hij diverse archieven in Duitsland had bezocht om de stamboom van zijn voorouders te reconstrueren. Zijn zoektocht bracht hem eerst naar Amsterdam maar nu was Groningen aan de beurt. Hij had spannende ontdekkingen gedaan die veel licht lieten schijnen over aanzienlijke Joodse families in Duitsland en Nederland met uiteindelijk een beslissende rol in de wordingsgeschiedenis van de Joodse gemeenschap in de stad Groningen.

Jim was een rustige man die merkbaar veel geduld bezat om de omvangrijke opdracht die hij zichzelf had gesteld, tot een goed einde te brengen. Hij reisde graag alleen naar landen en steden om de stamboom van zijn familie zo goed mogelijk aan te vullen, maar speurde met genoegen allerlei genealogische zijtakken af om ook daar belangwekkende namen terug te vinden. Hij vertelde dat hij en zijn vrouw Myrna een maand na de Zesdaagse Oorlog (juni 1967) naar Israël waren geëmigreerd. Hun drie zonen waren in Israël geboren, Naftali als jongste in 1972. Zijn achtergrond was duidelijk niet religieus, maar opvallend waren wel zijn opmerkingen over het bestaansrecht van de staat Israël - hij bleek een vurig zionist. Eenmaal heb ik de familie bezocht op het adres Vitkinstraat 48 in Haifa waar ook een jongetje rondliep dat zich nu de premier van Israël mag noemen.

JIM BENNETT (1941-2015)

Van Jim Bennett werd ik gewaar welke personen hij in zijn stamboom had kunnen bijschrijven die hun betekenis voor de familie verre overstijgen. De reden voor zijn bezoek aan Groningen was vooral, dat hij ontdekt had een afstammeling te zijn van de Van Ronkel familie. Deze familie speelde gedurende de 19e eeuw een prominente rol in het Gronings-Joodse leven. De meest opvallende onder hen was Jozef Samuël van Ronkel (1823-1902), die in de jaren vijftig en zestig nog een heuse afscheiding veroorzaakte waarna hij als voorzanger en secretaris optrad in een aparte gemeente onder de betekenisvolle naam Redding van Israël met een eigen synagoge aan het Zuiderdiep. Zijn grootvader Jozef Phillip Levie van Ronkel (1749-1845) wordt in de stamboom van Bennett vermeld als afkomstig uit Runkel in Hesse. Deze vestigde zich in Groningen en ging een huwelijk aan met Bruintje Levie (1767-1834) uit Appingedam. De naam Van Ronkel nam hij in 1826 aan voor hemzelf en voor acht van zijn negen kinderen, want één van hen wilde de naam Levie behouden.

Tussen grootvader en kleinzoon bevindt zich Samuël Jozef van Ronkel (1794-1877), hoofdonderwijzer van de Nederlands-Israëlitische godsdienstschool in Groningen, die een huwelijk sloot met Eva Jozef Cohen. Zij was de kleindochter van de uit Hamburg afkomstige Izak Jozef Cohen (ca. 1711-1788), die betrokken was bij de opening van de eerste Groningse synagoge in 1756 aan de toen nog zogeheten Kleine Folkingestraat. Bijna veertig jaar zou hij fungeren als de plaatselijke rabbijn van de Joodse Gemeente.

De strategische verbinding tussen de families Van Ronkel en Cohen lijkt op deze manier het begin van de Gronings-Joodse geschiedenis te zijn, maar Bennett wist de Hamburg-connectie verder terug te voeren naar de schoonvader van Izak

Synagoge Redding van Israël aan het Zuiderdiep (rechts op de foto nog herkenbaar de latere winkel Mulder in feestartikelen)

Jozef Cohen. Dit was Mozes Stadthagen-Goldschmidt (Goldsmit), geboren in 1681 in Hamburg en in 1738 in één van de Amsterdamse grachten verdronken. Op de leeftijd van 17 of 18 jaar was hij al in Amsterdam neergestreken om zaken te doen. Het is een gelukkige omstandigheid dat van Mozes Goldsmit een testament bewaard is gebleven. Dat was voor Jim Bennett de reden om een artikel aan hem te wijden in *Studies on the History of Dutch Jewry* (1988), aangevuld met een weergave van het in gemengd Jiddisch en Hebreeuws geschreven testament door Chava Turniansky, een grote naam op het gebied van Jiddische studies.
Dit was een tijd waarin de meeste huwelijken werden gearrangeerd, zodat Mozes Goldsmit werd gekoppeld aan Judith-Gutele Cassel. Mozes' zakendoen ging voorspoedig en van hem is bekend dat hij regelmatig grote donaties deed in guldens en Reichstaler (rijksdaalders) ten gunste van de Duits-Joodse gemeente in Amsterdam en boekpublicaties. In 1713 vernam hij dat er in Groningen een vergunning zou worden afgegeven voor het oprichten van een plaatselijke leenbank of *lommert*, maar de stad was zeer afhoudend in de toelating van Joden. Het zou maar liefst tot 1731 duren, voordat hij toestemming kreeg om de bank te openen onder medetoezicht van een protestantse voogd waarna hij zich met zijn gezin in de stad mocht vestigen. In Groningen trouwde zijn dochter Beila-Betje met bovengenoemde Izak Jozef Cohen, aan wie hij opdroeg de bank te beheren, zodat hij zelf na twee jaar weer naar Amsterdam kon terugkeren.

Hiermee hield de zoektocht van Bennett niet op, want verder speurend stuitte hij op de naam van niemand minder dan Glückel von Hameln (1645-1724), de bekendste naam uit de kluwen van de families Stade (haar vader), Stadthagen (haar zwager) en Hameln (haar echtgenoot), allen afkomstig uit Hamburg-Altona. Glückel zelf en velen van haar familieleden waren uiterst succesvol in de goud- en juwelenhandel, waarover zij uitgebreid vertelt in haar *Zikhroines* of

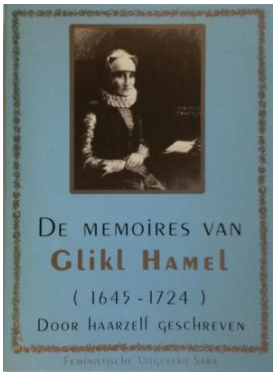

Mémoires. Zeven opeenvolgende dagboeken schreef zij in fraai Jiddisch met verhalen over haar dertien kinderen en haar zorg om hen persoonlijk en zakelijk van een zekere toekomst te voorzien op grond van goed gearrangeerde huwelijken met partners uit andere geslaagde Joodse families. Daarbij had zij een scherp oog voor de politieke en maatschappelijke omstandigheden van haar tijd die zij uitgebreid beschrijft. Deze dagboeken zijn volstrekt uniek en trekken nog steeds de aandacht van onderzoekers in sociale geschiedenis en vrouwenstudies.

Met de onthullende reconstructie van deze families om bij zijn eigen voorouders uit te komen legde Bennett onbedoeld de grondslag voor de bredere context van de oorsprong van Joods Groningen. Jim Bennett stierf in 2015 op 73-jarige leeftijd en heeft zijn zoon nog meegemaakt als minister van onderwijs. Zijn genealogisch onderzoek heeft hij nagelaten voor verdere bestudering en is online te vinden. Nu zijn zoon Naftali premier van Israël is geworden, komt ook dit aspect van diens afkomst voor het voetlicht, maar het is zijn vader Jim die het werk hiervoor heeft verricht.

Wout van Bekkum (Winschoten 1954) is emeritus hoogleraar Midden-Oosten Studies met grote belangstelling voor regionale Joodse geschiedenis, in het bijzonder Gronings Jodendom buiten en in de stad. Op 4 mei 2021 heeft hij voor Open Joodse Huizen over zijn familie verteld in de sjoel van Bourtange. Interesse?
Zie: https://www.youtube.com/watch?v=1spYkPMwyOw

De oorsprong van de dreidel

Lex van der Star

Het liedje *Ik heb een kleine dreidel* is een van de bekende kinderliedjes met Chanoeka. Het liedje verhaalt over het maken van een dreidel van klei en het spelen ermee. Tekst en melodie zijn geschreven in het begin van de 20ste eeuw.
Chanoeka is het feest van het opnieuw inwijden van de Tempel door de Makkabeeën in 165 vdgj. Hiervoor was olie nodig. Het wonder van Chanoeka is, dat men een kruikje olie vond dat genoeg bleek te zijn voor acht dagen. Genoeg tot het moment waarop men weer over nieuw geperste olijfolie kon beschikken. Na de verwoesting van de tweede Tempel (70 ndgj) bleef Chanoeka als lichtfeest in stand. Thuis wordt acht dagen lang elke dag een kaarsje meer van de chanoekia aangestoken. Dit jaar van 's avonds 28 november tot de avond van 6 december.

Chanoeka betekent vooral: gezelligheid. Daarbij horen allerlei lekkernijen, cadeautjes voor de kinderen en vrolijke liedjes. Het is niet voor niets dat er ook wel wordt gesproken over Chanoeklaas. Traditioneel is ook het spel met een tolletje, de dreidel. De dreidel is een tolletje met een tapse punt, vier zijvlakken en in het bovenvlak een staafje om de dreidel mee rond te kunnen draaien. Op de zijvlakken staan de letters: *nun* (נ), *gimmel* (ג), *hei* (ה) en *shin* (ש), een acroniem voor *nes gadol haya sham*,'een groot wonder gebeurde daar' (in Israël). Terwijl in Israël op de dreidel staat *nun, gimmel, hei, pei*: 'een groot wonder gebeurde hier.'
Is de dreidel dan ook al zo oud als de Chanoeka-traditie? Verschillende rabbijnen hebben een relatie proberen te leggen tussen de dreidel en het Chanoeka verhaal. In hun verklaringen geven zij andere betekenissen aan de letters. De letters zouden staan voor vier koninkrijken in de oudheid die geprobeerd hebben Israël te vernietigen: Nebuchadnezzar (Babylon), Haman (Media/Perzie), Gog (Griekenland) en Seir (Rome).
Een numerologische verklaring (*Gemaria*) toont aan dat de numerieke waarde van de letters gelijk is aan 358, wat ook het numerieke equivalent is van mashiach.
Ook is er een rabbijnse verklaring uit de 19e eeuw die zegt dat het spel gespeeld werd om de Grieken op een dwaalspoor te brengen. Tijdens de Griekse overheersing ten tijde van de Makkabeeën was het de Joden ondermeer verboden om Tora te studeren. Als de Grieken onverwachts kwamen, werd snel, om te voorkomen dat men betrapt werd, de dreidel gepakt en deed men alsof men een spel aan het spelen was.

Dreidels

Al deze verklaringen ten spijt: de dreidel is helemaal niet van Joodse origine. De verklaringen zijn van veel latere oorsprong dan het tolspelletje zelf. Het dreidelspelletje is wel van origine een oud spel. Er zijn bronnen, waarin wordt gesteld dat het spel terug gaat naar c.a. 100 vdgj en door de Romeinen gespeeld werd. Er werd gespeeld met een tolletje met 6 of 8 kanten.
Het Oost-Europese dreidelspel is direct gebaseerd op een spel met een draaitolletje dat in Duitsland al vanaf de 16e eeuw werd gespeeld. Op de draaitol staan de letters N, G, H en S, acroniem voor Nichts, Ganz, Halb en Stell ein, of in het Yiddish: Nichts, Gor, Halb en Shtel ein. De huidige letters op de dreidel die wij bij Chanoeka gebruiken, de *nun*, *gimmel*, *hei* en *shin*, kunnen hieraan gerelateerd worden.

Rond 1520 kent men in Engeland en Ierland een vergelijkbaar spel met een draaitol, genaamd 'totum'of 'teetotum'. Het is vooral populair rond de kersttijd. De naam 'totum' is afkomstig uit het latijn en betekent: alles. Het spel wordt ook wel

genoemd: 'Put and Take'. Begin 1700 wordt het spel bekend als T-totum en gaat men de letters T, H, P en N gebruiken, die staan voor Take all, Half, Put down en Nothing.
De dreidel is te zien op Pieter Brueghels *Kinderspelen* (1560) en op het schilderij *Kind met een Teetotum*, in 1738 geschilderd door Jean Siméon Chardin.

Kortom: onze dreidel komt dus overeen met het draaitolletje (teetotum); het dreidelspel is afgeleid van het oorspronkelijke 'Put and Take' en nog onverminderd populair over de hele wereld. Toch bijzonder dat zo'n klein en eenvoudig stukje speelgoed al die eeuwen heeft overleefd en in zoveel verschillende uitvoeringsvormen bestaat: van hout, been, zilver, keramiek, metaal en kunststof en met schitterende afbeeldingen en versieringen. Tegenwoordig ook uit de 3D-printer te verkrijgen.

Jongen met tol, Jean-Baptiste-Siméon Chardin (1735)

Van Qumran naar Groningen

In gesprek met professor Mladen Popović

Tsafrira Levy

Aanloop

Een onderzoeksverslag in een Israëlische krant maakte me attent op het bestaan van het *Qumran Instituut* in Groningen, waar ruim 60 jaar onderzoek naar de Dode Zeerollen op hoog wetenschappelijk niveau plaatsvindt. Inmiddels ook met moderne technieken als koolstofdatering (C14) en Artificial Intelligence (AI). De Dode Zeerollen, die tussen 1947 en 1956 door Bedoeïenen zijn gevonden in elf grotten vlakbij de Qumran-ruïnes, niet ver van de Dode Zee, zijn één van de belangrijkste archeologische vondsten van de 20e eeuw. Ze nemen ons terug in de tijd naar 300 v. Chr.-100 n. Chr. en laten ons, onder andere, ..."*methoden en technieken van de literaire vorming van het Oude Testament in actie zien… in een historisch culturele context.*"[1].Ik ga in gesprek met Mladen Popović, directeur van het Qumran Instituut. en eerste auteur van het onderzoeksverslag.*

Prof. dr. Mladen Popović

Mladen Popović, in Appeldoorn geboren als zoon van Joegoslavische immigranten die hem in een milde christelijke traditie hebben opgevoed, is 44, getrouwd, vader van drie kinderen. Hij ontvangt me in de bestuurskamer van de faculteit, aan de grote vergadertafel. Een anekdotisch detail: toen hij als achttienjarige voor het

eerst rondreisde in Israël, logeerde hij een week in de kibboets waar ik ben geboren. Als student hielp hij later bij opgravingen in Megiddo en in Jeruzalem.

De Dutch Cave

Waarom het Qumran Instituut in Groningen is gevestigd , lees ik in een boek onder zijn redactie.[2] Na de vondst van tienduizenden tekstfragmenten en enkele tekstrollen - een klein deel kwam van andere vindplaatsen in de buurt - stonden tekstontcijfering, tekstreconstructies en vergelijkende schrift- en tekstanalyse centraal, gesteund door theologische, archeologische en historische kennis. Toen het geld opraakte, werd beroep gedaan op westerse landen om geld te doneren. Zo verwierf de KNAW[3] de exclusieve publicatierechten van wat in grot 11 is gevonden, die sindsdien de 'Dutch Cave' als bijnaam heeft. Prof. dr. A.S. van der Woude deed in Groningen al onderzoek naar de Dode Zeerollen en mocht in 1961 het Qumran Instituut oprichten en leiden. Zijn opvolger was Prof. dr. F.G. Martinez. Prof. dr. Mladen Popović is sinds 2013 zijn opvolger. Ook andere onderzoeksinstituten in Europa en de VS zijn zo ontstaan, al ligt het merendeel van de tweeduizend jaar oude tekstfragmenten en rollen sinds de Zesdaagse oorlog (1967) in Jeruzalem, tot verdriet van Jordaanse en Palestijnse onderzoekers. Popovic zegt: "Ik houd me ver van de politiek. Dat het om *Joodse teksten* gaat, staat niet ter discussie."

Uw tekstanalyse met behulp van A.I. heeft aangetoond, dat de Jesaja rol door twee kopiisten is overgeschreven. Waarom is dat belangrijk?

"Met mijn onderzoek wil ik zo dicht mogelijk komen bij de identiteit van de kopiisten/schrijvers (onderscheid is niet altijd duidelijk te maken), bij hun pluraliteit en individualiteit. Je ziet ervaren en minder ervaren vakmensen aan het werk met verschillende rietpennen, je ziet hun persoonlijke handschrift, fouten, correcties. Het leeft!" Hij laat me dat op zijn laptop zien.

"Tegenwoordig mogen alleen de conservatoren nog fysiek komen aan de kwetsbare teksten, maar alles staat op https://www.deadseascrolls.org.il en is digitaal toegankelijk voor iedereen."

Tekstfragment uit het eerste hoofdstuk van Genesis

Uit de literatuur kom ik het volgende te weten. Bij de Hebreeuwse teksten (het merendeel; een derde is in het Aramees geschreven, de rest in Oudgrieks) kom je ook verschillende schriftregisters tegen: oud paleo-Hebreeuws, het bekende kwadraatschrift, een 'vlotter' semicursief schrift en een 'cryptisch' schrift (waarvan nog niet alles is ontcijferd). Het gaat om de oudste gevonden literaire, liturgische en historische Hebreeuwse teksten. Alles bij elkaar werpen ze licht op de levendige Joodse schrijfcultuur in die tijd, die veel rijker en divers was dan tot dan toe werd gedacht. Ze getuigen van het dynamische proces van literaire keuzen, laten voorstadia zien van de Tanach-in-wording. Ongeveer tweehonderd van de negenhonderd gereconstrueerde teksten zijn een vrij trouwe weergave van wat duizend jaar later zijn definitieve plek krijgt in de Tanach. Het gaat om teksten uit alle Tanach-boeken, op het boek Esther na. Van de zevenhonderd andere teksten was een aanzienlijk deel tot de vondst van de Dode Zeerollen onbekend. Bijvoorbeeld literaire uitbreidingen van Tanach-verhalen, verhalen in de ik-vorm van bekende en onbekende personages, leefregels van de Joodse stroming die met de Dode Zeerollen in verband wordt gebracht (de Essenen), hun liturgie, mystiek, apocalyptische literatuur, hiërarchie van vijf tempels, afwijkende jaarkalender. Een ware schat, ook voor wie geïnteresseerd is in het ontstaan van het vroege christendom uit Joodse bodem. Wat in het Nieuwe Testament over Jezus staat en de visie die hij uitdraagt, kun

Een tekstfragment uit Psalmen

je in sommige gereconstrueerde teksten al lezen. Teksten die gelieerd zijn aan het NT zijn er trouwens niet bij gevonden.[2]

Werken met gaten

Het boek Esther ontbreekt in de Dode Zeerollen. Mogen we hieruit concluderen, dat het na 100 n.Chr op schrift is gesteld? "Nee, zeg ik als empirische wetenschapper. Wat niet gevonden is, kan wel hebben bestaan en zou nog gevonden kunnen worden… of niet. We werken met gaten, die we coherent en, waar mogelijk, empirisch moeten zien te vullen. Dat geldt ook voor wat wel gevonden is en wel bekend is. Neem het verhaal over de hongersnood in Kena'an, die Avram met zijn mooie Sarai[4] naar Egypte dreef (Genesis 12:10-20). Hoe wist de Farao dat zijn tegenslagen het gevolg waren van het toe-eigenen van een getrouwde vrouw? Avram had hem laten geloven dat Sarai zijn zus was, uit angst om vermoord te worden. Hier is sprake van een gat. Met de Dode Zeerol *Genesis Apocryphon* kunnen we nu het gat literair dichten: neef Lot, die in het eerste vers van het volgende hoofdstuk in Genesis als meereiziger wordt genoemd, is daarin meegereisd naar Egypte en heeft de Farao verteld hoe het werkelijk zat. En trouwens, het jongste Tanach-boek is niet *Esther,* maar *Daniël*, dat in dezelfde periode als de Dode Zeerollen is geschreven. Dat weten we op grond van tekstanalyse, geschiedenis en aardrijkskunde."

Wie kopieerde/schreef de Dode Zeerollen?

Popovic: "Er bestaat onenigheid over deze vraag. De meeste onderzoekers vermoeden dat ze gekopieerd/geschreven zijn door schriftgeleerden, die gelieerd waren aan de Joodse stroming die in Qumran haar spirituele centrum had. Er is nog onvoldoende bewijs om ze aan de *Essenen* te koppelen, wat niet wil zeggen dat het niet zo was."

Niet alle teksten zijn daar tot stand gekomen. Het perkament van sommige komt van schaapskudden verder weg, laat vergelijkende genetische analyse zien. Ook chemische inktanalyse ondersteunt deze gedachte. Wat onderzoekers vrijwel zeker weten is, dat die rollen tussen 66-68 n. Chr. in de grotten rondom Qumran zijn verstopt, twee jaar voor de verwoesting van de tweede tempel in Jeruzalem, ten tijde van de Joodse opstand tegen de Romeinen. Dankzij het gunstige bewaarklimaat, kon deze literaire schat tweeduizend jaar later weer tot leven komen en zo onze kijk op het Jodendom en het vroege Christendom in die tijd grondig veranderen.[2]

Popovic: "We willen er nog zoveel meer over weten. Er komt geen einde aan de onderzoeksvragen..."

Bronnen

1. Mladen Popović. *Van Babel tot bijbel. Cultural Encounters of a Third Kind.* 2013. Oratie uitgave Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap, RUG.
2. Mladen Popović (red.). *De Dode Zeerollen. Nieuw licht op de schatten van Qumran.* 2013. WBOOKS. Drents Museum, Assen.
3. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
4. Pas in Genesis 17:5 en 17:15, nadat het verbond tussen God en Avram met de besnijdenis is 'getekend', wordt de letter h aan hun naam toegevoegd (h is één van de aanduidingen van God) en heten ze voortaan Avraham en Sarah.

* Prof. dr. M. Popovic is tevens decaan van de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap aan de RUG.

Tsafrira Levy (1951, Israël) werkte als psychotherapeute in de verslavingszorg en publiceerde meerdere romans en gedichtenbundels.

De schoonheid van het onvolmaakte

De poëzie van Yehuda Amichai (1921-2020)

Tamir Herzberg

Wat is het tegenovergestelde van hoogdravend? Laagdravend? Of misschien laagscharrelend? Zo'n woord zoek ik om de poëzie van Yehuda Amichai te karakteriseren. Geboren in 1924, Würzburg, Duitsland, emigreerde hij met zijn ouders op jonge leeftijd naar Palestina, later Israël. Hij heeft meegevochten in meerdere oorlogen tot 1967. Dat is een van zijn belangrijke thema's. De andere grote thema's zijn liefde (of: liefdes), zijn ouders en hun dood, zelf ouder worden, vergeten en herinneren. In 2000 stond hij op de shortlist voor de Nobelprijs, maar in dat jaar stierf hij. Hij liet naast proza vooral heel veel poëzie na.

In de nieuwe staat Israël nam poëzie een even belangrijke plaats in als Amichai innam in die poëzie. Hij hoorde bij de nieuwe dichters van de nieuwe staat, een scherp contrast met de oude, met het oude, de diaspora, het Britse mandaat, de 'klassieke' Hebreeuwse dichters. Toch belichaamt hij zowel in zijn afkomst als in zijn poëzie tegelijk het oude en het nieuwe. Hij schreef modern, niet gedragen, quasi achteloos, maar gebruikte veel oude, vaak bijbelse taal en citaten. Moeiteloos, zoals je in een gezellige, rommelige, keuken oud en nieuw kookgerei door elkaar gebruikt naar gelang de behoefte. Hiermee gaf hij al zijn beelden diepte, perspectief in tijd maar ook in inhoud. In één zin kan hij gaan van de laag van Tanach naar die van slordige achterbuurttaal. Vondel en Ma Flodder bij elkaar en door elkaar, in Nederlandse termen.

Amichai schreef heel veel. Hij heeft meer dan drieduizend gedichten gepubliceerd. Het schrijven van gedichten was bij hem haast een soort stoelgang. Het schrijven lijkt ook bedoeld te zijn als een vorm van 'ontlasting', het afleggen van een last. (Dit omschreef hij zelf zo).

Al tweeëndertig jaar draag ik de eigenschappen
van mijn vader en de meeste heb ik
laten vallen langs de weg
om de last te verlichten.[1]

Hij bereikt lichtvoetigheid, soms humor, door zware en lichte dingen aan elkaar vast te maken en ze als gelijkwaardig te behandelen: de ziel en een buizenstelsel, keukengerei, auto, mens, god. Toen ik in 1980 begon zijn gedichten te vertalen vroeg ik me bij sommige af of het wel gedichten waren. Er waren erbij met rijm, metrum, herkenbare eigenschappen van een gedicht. Maar andere leken stukken tekst die min of meer lukraak rondom een bepaald idee gedeponeerd waren. Het antwoord kwam gaandeweg: het is niet de uiterlijke vorm die dit tot poëzie maakt, maar de constante aanwezigheid van dwarsverbanden, zoals steegjes in een grote stad, die niet alleen een steegje zijn, maar ook de toegang tot de rest van de stad en zo tot de hele wereld.

Het Hebreeuws maakt het de vertalers moeilijk. Niet omdat de woorden moeilijk zijn maar omdat ze veel meer lagen raken dan in andere talen. Amichai zelf zei het zo: "...elk woord dat we gebruiken draagt vanzelf connotaties in zich uit de Bijbel, de Sidoer, de Midrash, de Talmoed. Elk woord weergalmt door de zalen van de Joodse geschiedenis." In het Nederlands moet die weerklank opzettelijk worden gezocht en aangebracht; in het Hebreeuws is die er vanzelf en moet je juist moeite doen om er vanaf te komen. Het geloof is gelaagd. Ook als niet gelovige Israëli kun je nooit echt atheïst zijn omdat de cultuur en het geloof zo volkomen met elkaar zijn verweven. Elke ontkenning is tegelijk ook een erkenning:

Onder me is niets, ook boven me geen sprankje
de hemel is mijn stoel, de aard' mijn voetenbankje.[2]

Dat is dezelfde moeite die Yehuda zelf moest doen. Hij hield zielsveel van zijn ouders, maar zij waren orthodoxe Joden. Hij keerde het geloof de rug toe, ondanks die liefde. Maar ook als je iets de rug toekeert, laat je daardoor wel je positie bepalen. Dat je ergens met de rug naartoe staat, betekent dat je erkent dat het er is. Dat geldt voor religie, maar het gold voor hem en zijn generatie, natuurlijk, ook voor het hele Europese verleden. Men wilde het toen anders maken, maar dat 'anders' werd voor een groot deel bepaald door het verleden, door waar we vandaan kwamen, door wat er was gebeurd. Het bijzondere aan hem is dat die moeite hem meer mild dan bitter maakte. Je ziet wel politieke stellingname, maar bijna altijd in een vorm van verbinding, van zachtheid, van poging tot begrijpen en begrip kweken.

De eerste bloemlezing met poëzie van Yehuda Amichai is onlangs verschenen bij Uitgeverij Van Maaskant Haun. *Gedichten I*, ISBN: 978-90-830-9594-3. De gedichten zijn vertaald door Tamir Herzberg en Tsafrira Levy.

Hij maakte het zijn vertalers graag gemakkelijk. Mildheid bleek niet alleen uit zijn gedichten.
Vanaf 1980 hadden wij veel contact over de vertalingen en over de keuzes. Hij kwam bijna jaarlijks naar Poetry International in Rotterdam. Hij keek dan even, zei dat het vast een prachtige vertaling was, vroeg wat de moeilijke punten waren geweest en ging dan akkoord met de oplossingen. Toen ik hem vroeg waarom hij niet, als veel andere dichters, met zijn gedichten omging als een jaloerse moeder met haar kinderen, zei hij dat hij zichzelf ook als een vertaler zag. Hij vertaalde, zei hij, ideeën en gevoelens, gedachten en gebeurtenissen, in zeer gebrekkige taal, met het doel ze over te brengen. Wat een ander daarna met die woorden doet is de zaak van die ander. Woorden zijn een gemeenschappelijk bezit, anders hebben ze geen nut. Die povere beelden in grove bewoording kunnen er alleen maar beter op worden:

Als ik het hoogtepunt van mijn visioenen bereik
bevind ik mij tussen alledaagse mensen
die kinderen hebben, en werk, familiezorgen
en huiselijke rompslomp. Dat zijn mijn visioenen.
Ik ben een arme profeet.[3]

Bijzonder is ook hoe hij zichzelf nooit spaart, nooit beter voordoet, misschien zelfs slechter. Maar ook dat is bij hem een vorm van mildheid: alle onvolmaaktheid mag er zijn, en is vaak zelfs onderdeel van schoonheid en vreugde.[4] Dit alles heeft zeker geleid tot prachtige poëzie.

Ik ben uitgenodigd voor het leven
Ik ben uitgenodigd voor het leven. Maar
ik zie mijn gastheren tekenen vertonen
van vermoeidheid en ongeduld.
Bomen bewegen, wolken worden
steeds stiller, bergen gaan
van plaats naar plaats, de hemel geeuwt.
En 's nachts komt onrustig de wind
dingen verplaatsen. Rook, mensen, lichten.
Ik schrijf mijn naam in het gastenboek
van God: ik was er, ik ben lang gebleven,
het was goed, ik heb genoten, gezondigd, bedrogen,
ik was zeer onder de indruk van de ontvangst
in deze wereld.[5]

Bronnen

1. Gedichten 1948-62, voor mijn verjaardag
2. Een grote rust
3. Ook de vuist was eens een open hand, ik ben een arme profeet
4. Misschien gaat achter dit alles een grote vreugde schuil, een gedicht over de oorlogsdoden.
5. Nu, in het lawaai. Ik ben uitgenodigd voor het leven.

Tamir Herzberg(1957) is werkzaam in het onderwijs als leraar, mentor, en docenten-en scholentrainer en ontwikkelaar. Vertaler van Israëlische schrijvers en dichters. Woont in Friesland.

Liefde voor het vergeten boek

Uitgeverij Van Maaskant Haun

Tea G. Rienksma

Uitgeverij Van Maaskant Haun is een kleine, zelfstandige en onafhankelijke uitgeverij, in 2017 opgericht door Meta Gemert. Sindsdien hebben Meta Gemert en haar kersverse mede-uitgever Roos Custers een keur aan bijzondere boeken op de markt gebracht.
De uitgeverij heeft een geheel eigen kleur in de uitgeverswereld. Zij richt zich met name op 'vergeten' auteurs of de onontdekte pareltjes. Het aandeel Joodse auteurs is opmerkelijk. Vooral Joodse schrijvers die voor de oorlog in het Duitstalige gebied publiceerden en naam maakten, maar sindsdien in de vergetelheid zijn geraakt. Zoals Gabriele Tergit, Maria Lazar, Manès Sperber, Carl Laszlo. Maar ook 'vergeten' auteurs in het Angelsaksische taalgebied brengt de uitgeverij in vertaling uit, Barbara Pym (1913-1980), *Een tamme gazelle*, Dorothy Baker (1907-1968), *Jongen met trompet*, Edith Wharton (1862-1937), *Het rif*. Onlangs verscheen een bundel met vertaalde gedichten van de Israëlische dichter Yehuda Amichai (1924-2000). In mei 2022 verschijnt deel II, in de vertaling van Tamir Herzberg en Tsafrira Levy.

Meta Gemert (r) en Roos Custers uitgeverij Van Maaskant Haun

Met de uitgave van *De Effingers* van Gabriële Tergit (1894-1982) in maart 2020 zette de uitgeverij zichzelf op de kaart. In mei van datzelfde jaar verscheen al de tweede druk. Voor Meta was de ontdekking van deze grote roman over de teloorgang van een Joodse familie ten tijde van de opkomst van het nationaal socialisme in Duitsland dé Joodse familieroman die ze zelf had willen schrijven. Gevoed door haar grote belangstelling voor de geschiedenis van de Joden in Oost-Europa en haar studie van de sociaal economische en politieke geschiedenis van Duitsland ten tijde van de Weimarrepubliek. Die familieroman was er dus al. In 1951 was het Gabriele Tergit eindelijk gelukt om een uitgever te vinden, Hammericht & Lesser in Hamburg. Pas enkele jaren geleden werd ze opnieuw ontdekt en in 2019 werd haar boek weer uitgegeven door de Duitse uitgeverij Schöffling & Co in Frankfurt am Main. Meta zette zich aan de vertaling van *De Effingers*. Meer dan 700 bladzijden, met een nawoord van Nicole Henneberg. Het werd een veel gelezen en geprezen boek. In 1931 had Gabriele Tergit al een succesvolle roman gepubliceerd, *Käsebier erobert den Kurfürstendamm*, door Van Maaskant Haun uitgegeven onder de titel *Käsebier verovert de Kurfürstendamm*. Inmiddels staat een andere grote roman van deze schrijfster op de rol, *So war's eben*. Begin mei 2022 komt dit boek in Nederlandse vertaling bij VMH uit onder de titel *Zo was het nu eenmaal*.

In Roos Custers vond Meta een inspirerende compagnon voor de uitgeverij. Aanvankelijk zocht Meta een redacteur, maar Roos is meer dan dat. Ze is neerlandica, werkte al bij een andere uitgeverij als redacteur, is zeer geïnteresseerd in literatuur en poëzie (zij organiseerde meer dan zes jaar Dichters in de Prinsentuin in Groningen) en deelt met Meta de belangstelling voor Joodse schrijvers uit Midden- en Oost-Europa. Ze volgt hun sporen door Europa en reist naar de plekken waar ze geleefd hebben. Roos: "Tijdens onze reizen fotografeer ik in met name Oekraïne synagogen in hun huidige staat. Soms zijn dat ruïnes, bouwvallen, soms hebben ze een nieuwe bestemming gekregen als bijvoorbeeld bouwmarkt, bioscoop of boksschool."
Meta:" We vullen elkaar prima aan en we inspire-

ren elkaar. Bovendien brengt Roos haar eigen netwerk in dat stevig verankerd is in de literaire wereld." Roos vult aan: "Wij brengen vooral werk uit dat al eerder in een andere taal verschenen was. Dat betekent dat ik als redacteur niet in de verhaallijn hoef in te grijpen."
Gevraagd naar hoe zij bepalen wat ze wel en niet willen uitgeven zijn ze eensgezind. Meta: "We willen vooral kwalitatief hoogstaande literatuur uitgeven, waar we allebei achter kunnen staan. Ook letten we wel op hoe bijvoorbeeld publicaties elders ontvangen worden. Interessant in dit verband is de Weense uitgeverij *Das vergessene Buch*, in 2014 opgericht. Zij richten zich op werk van met name ten onrechte vergeten auteurs, die in het literaire leven in Wenen voor en na de Eerste Wereldoorlog bekendheid verwierven. Zij publiceerden in 2020 van de Oostenrijks-Joodse schrijfster in exil Maria Lazar (1895-1948) haar nooit eerder in het Duits verschenen boek *Leben verboten*. Dit boek werd positief ontvangen. Binnenkort komt het bij ons in vertaling uit, *Leven verboden*."
Maria Lazar ging in 1933 in ballingschap op het Deense eiland Thurö. Daar bleef ze doorschrijven aan haar oeuvre maar gepubliceerd kreeg ze het niet meer. Haar werk wordt nu kwalitatief gelijk gesteld aan dat van schrijvers als Franz Werfel en Stefan Zweig.
Dit najaar verschijnt *Vakantie aan de Waldsee* van de Hongaarse schrijver Carl Laszlo (1923-2013). Laszlo overleefde vijf concentratiekampen. In dit boek legt hij op een literaire wijze getuigenis af van zijn verblijf in de hel. Na de oorlog vestigde hij zich als psychoanalyticus en kunsthandelaar in Bazel.

In het voorjaar van 2022 zal bij VMH ook de vertaling verschijnen van het eerste deel van de driedelige autobiografie *All das Vergangene* van de in Oost-Galicië geboren Joodse schrijver Manès Sperber (1905-1984).

Praten met beide enthousiaste vrouwen is een bijzonder genoegen. De hele entourage is bijzonder, want uitgeverij Van Maaskant Haun zit niet in een pand ergens in de binnenstad van Groningen of Assen, maar een beetje verstopt in het Drents-Friese Wold. Het is wel even zoeken. Tussen Wateren en Zorgvlied een klein weggetje in. Midden in de landerijen en verscholen achter bosschages is de ontvangst met thee en koek door beide vrouwen hartelijk. Terwijl wij praten, ligt Oskar, een Devon Rex, vredig op zijn kussentje in de vensterbank. Buiten beklopt de bonte specht de boomstam en hangen de vogeltjes aan de voedselsilo's. In dit paradijsje wordt vol overgave en enthousiasme gewerkt aan de uitgave van boeken van auteurs die met recht uit de vergetelheid gehaald worden en het verdienen om gelezen te worden.

Monument voor het Stadskanaalster Achterhuis

Helen Kämink

Op maandag 25 oktober 2021 vond de officiële onthulling plaats van Monument21. Dit monument is opgericht ter ere van en ter nagedachtenis aan Willem en Hindertje Drenth die samen met hun dochters Lammie en Fennie vanaf de zomer van 1942 onderdak hebben geboden aan zestien onderduikers waarvan dertien van Joodse afkomst. Allen hebben de oorlog overleefd.

Het verhaal
Aan de Kromme Wijk, aan de rand van Stadskanaal, stond de kleine boerderij van Willem en Hindertje Drenth-van der Sluis en hun twee dochters Lammie en Fennie. Op 15 augustus 1942 meldde Nathan de Levie, een veehandelaar uit het nabijgelegen Gasselternijveenschemond zich met het verzoek of hij er enkele dagen mocht

Willem en Hindertje Drenth-van der Sluis
Collectie Streekhistorisch Centrum 18716

verblijven. De Levie had een oproep ontvangen om zich te melden in Kamp Westerbork. Om zich aan deze meldplicht te kunnen onttrekken moest De Levie enige tijd verdwijnen. Hindertje Drenth reageerde op de vraag van Nathan aan haar man met een voor haar typerende uitspraak: “Je hebt toch zeker wel ja gezegd?” Het echtpaar Drenth bood hem de schuilplaats die hij nodig had. Daarmee was Nathan de Levie de eerste onderduiker in het Stadskanaalster Achterhuis.

Het blijft niet bij één onderduiker

Toen in september 1942 ook het gezin van Nathan de dreiging van deportatie ging voelen, groeide het aantal onderduikers met de komst van Nathans vrouw Hertha en hun twee kinderen Edith en Herbert aan tot vier. Ook daarna bleef het aantal onderduikers groeien. Na Bennie Kosses uit Vlagtwedde volgden Selma, Leo en Willie de Levie uit Nieuwe Pekela. Toen hun ouders Bennie (een oom van Bennie Kosses) en Phia de Levie een nieuw onderduikadres nodig hadden, waren ook zij welkom in het huis aan de Kromme Wijk: “Waar er acht zijn, is er ook plaats voor tien!” Die ruimte is er later ook nog voor Betty (Rebecca) Kosses, de zus van Bennie, en het echtpaar Bennie en Jeanette Dalsheim uit Stadskanaal.

Het huis van fam. Drenth aan de Kromme Wijk
Collectie Streekhistorisch Centrum 17058

Het leven in de boerderij

Om zoveel monden te voeden, was veel vindingrijkheid nodig. Goede bekenden zorgden ervoor dat de familie Drenth en de onderduikers geen honger hoefden te lijden. Het risico bleef natuurlijk enorm dat er ook maar iemand bij zou zijn die hen zou verraden. Daarom leek het een goed idee dat Lammie Drenth zou gaan solliciteren op een vacature bij het Kringhuis van de NSB in Stadskanaal. Dit vormde een goede dekmantel en leverde bovendien de nodige bruikbare informatie op. Het risico op een huiszoeking werd hierdoor tot een minimum beperkt. De prijs die ze daarvoor moest betalen was echter hoog. Lammie werd vanaf dat moment beschouwd als een collaborateur, en haar vriendinnen keerden haar de rug toe. Met veel moeite hield ze dit dubbelleven een aantal maanden vol.

Het leven in de boerderij was ook niet eenvoudig. Met moeite werd de discipline opgebracht die nodig was om met zoveel mensen op een klein oppervlak samen te leven. Dreigende conflicten werden keer op keer doelmatig in de kiem gesmoord door Hindertje Drenth. De kinderen werden onderwezen door Bennie Kosses dankzij de door Fennie stiekem mee naar huis genomen lesboekjes van school.

De laatste oorlogsmaanden

Hoewel het met de onderduikers allemaal goed leek te gaan in het huis aan de Kromme Wijk, gold dat

Groepsfoto gemaakt bij het huwelijk van Bennie Kosses en Lammie Drenth in aanwezigheid van alle onderduikers, achter de boerderij.
Collectie Groninger Archieven, P. Huizinga

niet voor hun familie. Toen het bericht kwam dat de ouders van Bennie Kosses waren vermoord, zorgde dat voor onnoemlijk veel verdriet. Lammie deed alles wat ze kon om Bennie te troosten en door deze toenadering kregen zij een relatie. Toen dat leidde tot een zwangerschap, ging het hele dorp er vanzelfsprekend van uit dat haar baby wel een 'moffenkind' moest zijn. Op 10 december 1944 beviel Lammie Drenth van een gezonde dochter.
In de laatste oorlogsmaanden kwamen er nóg eens drie onderduikers bij: Freerk en Eildert, twee familieleden die de werkverschaffing in Duitsland waren ontvlucht en Johan, een gedeserteerde soldaat uit Oostenrijk, vonden er ook een veilig heenkomen.

Bevrijding

Na de bevrijding van Stadskanaal op 12 april 1945 konden de onderduikers voor het eerst sinds jaren eindelijk weer naar buiten. Strompelend liepen ze in een lange rij naar Stadskanaal. In de omgeving werd met ongeloof gereageerd op het grote aantal mensen dat de familie Drenth door de oorlog geholpen had. Na de viering van de bevrijding volgde een tweede feest. Op 8 mei 1945 trouwden Lammie Drenth en Bennie Kosses. Hun huwelijk zou ruim 70 jaar stand houden, tot Bennie in 2016 overleed. De vreugde over de bevrijding en het huwelijk, werd overschaduwd door het verdriet om de vele verdwenen familieleden. Velen hadden niet het geluk een veilig heenkomen te hebben gevonden en keerden nooit terug.
In 1979 werd Hindertje Drenth-van der Sluis op de Israëlische Ambassade in Den Haag onderscheiden als Rechtvaardige onder de Volkeren. Willem Drenth, overleden in 1964, ontving dit eerbetoon postuum. In de jaren tachtig werd een straat in Stadskanaal naar Willem Drenth vernoemd.

Monument

In de jaren zeventig werd het huis waar zich in de oorlog zoveel had afgespeeld, na een brand afgebroken. De situatie veranderde nog meer doordat de

Het monument klaar om te worden onthuld

Kromme Wijk deels gedempt werd, de weg werd verlegd en een nieuwe ontsluitingsweg langs Stadskanaal aangelegd. Lange tijd herinnerde daar niets meer aan de familie Drenth en hun onderduikers. De Stichting Drenth Monument wilde daar met de realisatie van Monument21 verandering in brengen.
Het werd een kunstwerk dat is ontworpen door kunstenaarscollectief WINKAL, bestaande uit Bernard Winkel en Leo Kaldenbach. Een en twintig gebogen stalen platen symboliseren alle 21 mensen die op het moment van de bevrijding in het kleine huis leefden. Het kunstwerk is tot stand gekomen dankzij bijdragen van bedrijven, fondsen, overheden en particulieren.
De onthulling werd verricht door Hennie Helwig-Kosses, dochter van Lammie Drenth en Bennie Kosses en kleindochter van Willem en Hindertje Drenth, samen met de Commissaris van de Koning René Paas. Aan deze activiteit deden ook veertig leerlingen van de Piet Prinsschool mee.

Meer informatie: https://monument21.nl
Stichting Drenth Monument, statutair gevestigd in het Streekhistorisch Centrum, Ceresstraat 2, 9502 EA Stadskanaal. Tel. 0599-612649.
info@streekhistorischcentrum.nl

Helen Kämink, secretaris Stichting Drenths Monument/ directeur Streekhistorisch Centrum

Beelden om bij stil te staan

De zusjes Betje en Roosje Cohen waren jarenlang bekende gezichten in het Leeuwarder straatbeeld. Aan deze twee Joodse tweelingzusjes herinnert het beeld dat kunstenares Karianne Krabbendam maakte van Roosje Cohen en haar kinderwagen vol snoep. Enige tijd geleden kreeg het beeld een nieuwe plek op de hoek van de Willemskade en het Zuiderplein, vlakbij de Beursbrug.
Betje en Roosje Cohen werden geboren in 1881, groeiden op in de Joodse wijk van Leeuwarden en dreven handel op straat. Hun vader Salomon was schoenpoetser op het station. Moeder was Rachel Marcus. Reeds als jong meisje verkocht Roosje snoep op de vrijdagse veemarkt. Een groot deel van het gezin Cohen (dertien kinderen) werd in de oorlog vermoord. Betje en Roosje waren getrouwd met niet-Joodse partners en overleefden de oorlog.
Op de plaquette op het beeld staat: Ter herinnering aan de tweelingzusters Betje Cohen, 1881 - 1951 en Roosje Cohen, 1881 - 1958, beiden koopvrouw te Leeuwarden.

foto: R. Crop

Hartog Beems *Joden van Leeuwarden* in herziene uitgave

Chaim Caran

In 1974 verscheen *De Joden van Leeuwarden, Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*, geschreven door Hartog Beem (1892-1987). Met warmte, humor, pijn en kennis van zaken beschrijft hij het leven van de kille tot 1974. Door zijn grondige kennis van het Jiddisj kon hij ook informatie verwerken uit het *Sefer Zicharon* (Kroniekboek) van Leeuwarden. Deze kroniek vond een aanvang in 1754 en is in Jiddisj en Hebreeuws geschreven.
Hartog Beem en zijn vrouw Retje Kannewasser verhuisden in 1929 van Den Helder naar Leeuwarden waar hij leraar Duits werd aan de Gemeentelijke HBS. Ze overleefden de oorlog in de onderduik, doch hun twee kinderen Eva en Bram werden in Auschwitz vermoord. Hun eerste kind, Salomon was in 1932 op zesjarige leeftijd verongelukt. Na de oorlog keerden Hartog en Retje terug naar Leeuwarden en ondanks het zware verlies van hun kinderen en vele familieleden probeerden ze hun leven weer op te pakken. Hartog was tot zijn pensioen weer leraar Duits aan de HBS. Daarna werd hij voorzitter van de Joodse Gemeente en zette zich met hart en ziel in voor de wederopbouw van de gemeente. Echter, de gemeente was te klein en in 1964 was de laatste dienst in de grote synagoge van . Het interieur van de synagoge, de Torarollen en zilverwerk zijn in 1965 naar jeugddorp Kfar Batyah overgebracht. Beem heeft vele publicaties over Joodse gemeenschappen in de Mediene (buiten Amsterdam) en

Gedenkplaat Leeuwarder synagoge in Kfar Batyah: "Zie uw zoon leeft"

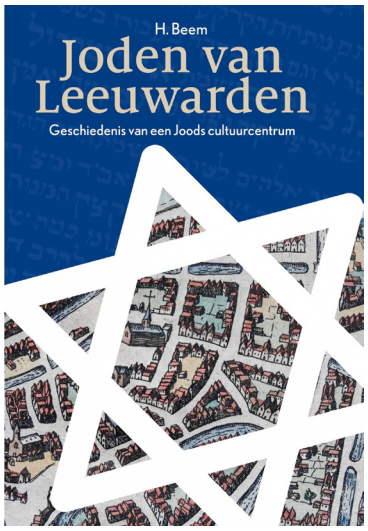

Voor nadere informatie, en inkijk in het nieuwe boek: https://www.vangorcum.nl/cultuur-historie/100-344_Joden-van-Leeuwarden

over Jiddisje invloeden op het Nederlands op zijn naam staan. Zo schreef hij ook *De Joodse Gemeente* te Sneek.
In 1970 ontving hij de Zilveren Anjer en in 1980 de Piter Jelles-prijs, met name voor zijn studies over de Joodse gemeenschapen van Leeuwarden en elders in Friesland.

Herziene uitgave

Toen in 2018 Leeuwarden Culturele Hoofdstad van Europa werd vroeg ik de uitgever van het boek, Koninklijke Van Gorcum te Assen, of *De Joden van Leeuwarden* op het internet geplaats kon worden, als deel uitmakend van de Leeuwarder cultuur. De uitgever stelde voor een herziene druk te verzorgen. Deze herziene druk verscheen in 2020, met een voorwoord van rabbijn Edward van Voolen, die Beem persoonlijk heeft gekend. Van mijn hand is een hoofdstuk toegevoegd over de vroegste en meer recente geschiedenis van de Joden van Leeuwarden en Friesland. Tevens is een namenindex toegevoegd en zijn correcties en aanvullingen in de overige tekst doorgevoerd. Van de architectuurhistoricus J.F. van Agt (1922-2013) is een hoofdstuk toegevoegd over de synagogen in Friesland, aangevuld met informatie over de laatste 50 jaar.
Een laatste bijlage betreft een index op familienamen die voorkomen in een serie van 28 artikelen in 't Kleine Krantsje, tussen 1987 en 1989 geschreven

Joodse begraafplaats Workum

door Fenno Schoustra onder de titel *Vijftien jaar Joods leven in Leeuwarden 1930-1945*, (te vinden op de website van het Historisch Centrum Leeuwarden), met veel biografische gegevens over de oorlogsslachtoffers.

Nieuwe ontdekkingen betreffende de oudste periode van de Joodse gemeente

Op 22 juli 2020 was het 350 jaar geleden dat de oudste Joodse begraafplaats in Leeuwarden gesticht werd, de eerste gesanctioneerde Joodse gemeenschapsvoorziening aldaar. Gelegen aan de Boterhoek, nu een binnenplaats van Tresoar. Door de digitalisering van gegevens over overleden Joden en zeer oude besnijdenisregisters is nieuw materiaal over de geschiedenis van de Joden van Leeuwarden beschikbaar gekomen. Van 2519 in Leeuwarden begraven Joden zijn nu de namen bekend. Zo weten we nu meer over de stichter van deze oudste Joodse begraafplaats (1670). Deze Jacob de Joode, door Beem Jacob Philips Levy genoemd, was een zoon van de legendarische eerste Amsterdamse leraar Ury Ha-Levy. Deze Ury Halevy bracht samen met zijn oudere zoon Aron vele Marranen (nakomelingen van Joden uit Spanje en Portugal die meestal gedwongen tot het Christendom waren overgegaan) terug tot het Jodendom, en instrueerde hen in de gebruiken en regels. De familie van deze Jacob de Joode, alias Jacob Philips Levy, zou nog lang invloed uitoefenen in de Leeuwarder gemeenschap.

De oudste Joodse begraafplaats van Friesland ligt in en werd in 1664 gesticht door David Salomons, een verre voorvader van mij. Ook de Joden van Hindeloopen werden in Workum begraven. De plek van de vroegere Hindelooper synagoge is onbebouwd gebleven en wordt nog steeds Het Joden Erf genoemd. Ik ontdekte dat deze synagoge in 1803 was gesticht in het huis van voorvader David van Gelder.

Oude familiebanden met Friesland

Mijn persoonlijke relatie met Friesland is gebaseerd op oude familiebanden.

Mijn ouders ontmoetten elkaar na de oorlog in de eenheid van het Britse leger in Duitsland, die post censureerde van ex-nazi's. Mijn niet-Joodse vader Auke Kransen (met een Joodse overgrootmoeder

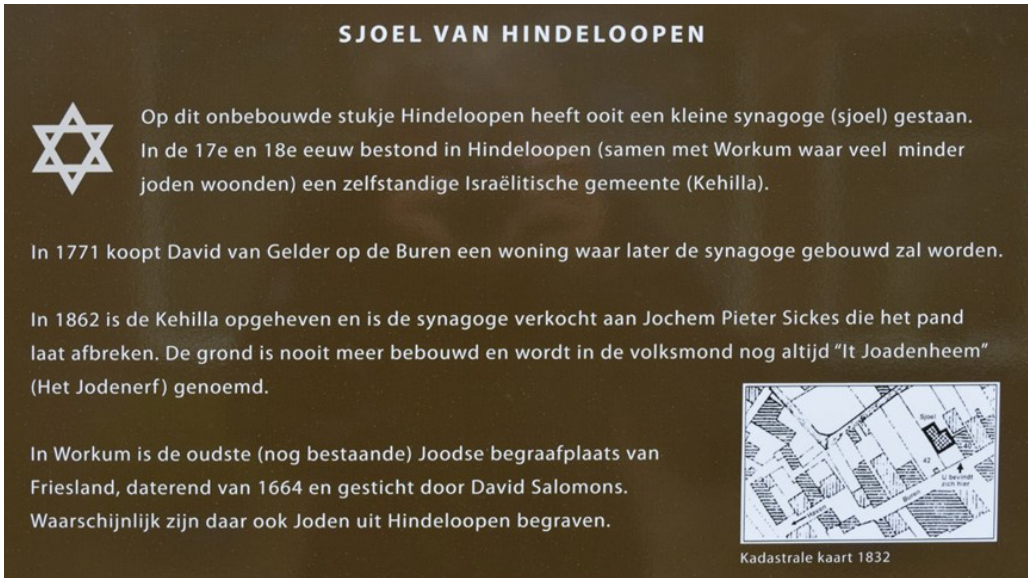

Gedenkplaat Sjoel van Hindeloopen 2016

Daniëltje Israëls de Haas) was geboren in het Friese Workum. Mijn moeder, Kitty Modijefsky, was geboren in Arnhem, waar mijn grootvader Hijman Modijefsky godsdienstonderwijzer en sjammes van de synagoge was en tevens tweede chazan, geboren en opgeleid in Amsterdam. Mijn grootmoeder, Jikke Sanders, was geboren in Leeuwarden, met voorouders in Leeuwarden, Sneek, Hindeloopen, IJlst, Veendam en Delfzijl, uit de Joodse families Van Gelder, De Roos, Drielsma, De Groot, Cohen, Van Dam, Linnewiel, De Jongh en Levy-Kan. Voorvader Isaac van Gelder was secretaris van de Joodse Gemeente Leeuwarden.
Zelf ben ik na de oorlog geboren, in de Haarlemmermeer en woon al 40 jaar in Eilat in Israël.
Na mijn studie mobiliteits- en milieuproblematiek in Delft, ging ik in 1979 op aliah. In Israël ontmoette ik op een gegeven moment de zuster van mijn grootvader, die al in 1933 op aliah naar Palestina was gegaan en mij verhalen vertelde over onbekende, meest omgekomen, familieleden. Dat bracht mijn genealogische interesse op gang en het stamboomonderzoek in een stroomversnelling. Dit leidde tot stambomen van de diverse families uit Friesland en contacten met herontdekte verre familieleden. Voorts raakte ik betrokken bij the Center for Research on the History of Dutch Jewry in Jeruzalem. Daar ontdekte ik een collectie van Fries-Joodse grafsteenteksten, waarvoor ik een index maakte. Dit leidde tot een database van in Friesland overleden Joden, de vondst van oude Friese besnijdenisregisters en dus ook de gegevens over de stichter van de oudste begraafplaats in Leeuwarden, Jacob Philips Levy.
Dankzij mijn eigen achtergrond en onderzoek kon ik een bijdrage leveren aan de herziene uitgave van dit bijzondere boek van Hartog Beem. Overigens is nog veel niet opgehelderd en blijft onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Friesland een interessant en belangwekkend werk.

Chaim Caran woont in Israël en is werkzaam als zelfstandig civiel ingenieur

Chaims Hollandse brug in Eilat 1989

Hartog Beem, *De Joden van Leeuwarden.Geschiedenis van een Joods cultuurcentrum*. Koninklijke Van Gorcum, Assen. Herziene tweede druk 2020. ISBN 9789023257233
Het boek is te bestellen via https://www.vangorcum.nl/cultuur-historie/100-344_Joden-van-Leeuwarden

Nieuwe databases Joods Fryslân

Chaim Caran

Op de website van Akevoth http://dutchjewry.org (ook bereikbaar via de website Stichting Het Stenen Archief - Project Het Stenen Archief) zijn de volgende databases te vinden:

- Besnijdenissen in Fryslân 1697-1947.
- Joodse huwelijken in en gerelateerd aan Fryslân voor 1815.
- Joodse grafstenen in Fryslân tot 1970 en overige overledenen zonder grafsteen begraven in Leeuwarden, Dokkum en Harlingen.
- Joden in Fryslân tussen 1808-1813.

Bij de Nederlandse Kring voor de Joodse Genealogie zijn genealogische publicaties over Joods Fryslân te downloaden. Uitgaven van de NKvJG.

Onthulling Joods Namenmonument in Leeuwarden

Op 14 oktober jl. werd in Leeuwarden het Joodse Namenmonument onthuld door Benno Troostwijk, voorzitter van de Joodse Gemeente van Leeuwarden en zijn dochter Jeannette.
In aanwezigheid van Opperrabbijn Binyomin Jacobs en burgemeester Buma en vele belangstellenden. Voorafgaand aan de onthulling werd de theatervoorstelling De Joodse Bruiloft in Zalen Schaaf opgevoerd.
Het monument is ontworpen door Saskia van Montfort en is geplaatst bij de Joodse School aan de A.S. Levissonstraat, naast het bestaande Holocaustmonument uit 1987. Dit deel van de Leeuwarder binnenstad was de Joodse wijk. Op het nieuwe monument staan de 542 namen van Leeuwarder Joden die in de oorlog zijn gedeporteerd en vermoord.

Op eén van de panelen van het Namenmonument staat de volgende tekst:

Leeuwarden kende voor de Tweede Wereldoorlog een levendige Joodse gemeenschap van bijna zevenhonderd mensen. Velen van hen woonden en werkten in de wijk, hier vlakbij hun Joodse school en de Grote Kerk.
De Joden voelden zich thuis in Leeuwarden en leefden al generaties lang in harmonie met de andere stadsbewoners. In de oorlogsjaren werden ze door de bezetter in grote getale naar concentratiekampen gedeporteerd en vermoord. Na de bevrijding werd het stil in deze buurt.
Op dit monument staan de namen van 542 Joodse mannen, vrouwen en kinderen uit Leeuwarden die het slachtoffer zijn geworden van naziterreur en antisemitisme in de jaren 40-45. Het zijn stille getuigen van een zwarte periode in onze geschiedenis. Hun stemmen mogen nooit verstommen.
Schrijver Abel Herzberg, die gevangen zat in concentratiekamp Bergen-Belsen en de oorlog overleefde, schreef ooit: 'Er zijn in de Tweede Wereldoorlog geen zes miljoen Joden uitgeroeid, maar er is één Jood vermoord en dat zes miljoen keer'.
Zo schuilt achter elke naam een mens met een eigen gezicht en levensverhaal.

foto: R.Crop

Over Boeken

Erwin de Vries

Ton Heijdra, Frits de Klerk, Ginger van den Akker: Grafisch Kunstenares Fré Cohen - Vorm en idealen van de Amsterdamse School

Fré Cohen (1903-1943) was één van de meest vooraanstaande vormgevers van de Amsterdamse School. Haar werk is enorm veelzijdig. In haar boekomslagen, ex libris, schilderijen, tekeningen, lithografieën en houtsnedes zien we hoe ze de vormentaal van de Amsterdamse School naar haar eigen hand zette. Haar ontwerpen, waarmee ze schoonheid beschikbaar wilde maken voor iedereen, dragen ook de idealen van de Amsterdamse School. Dit boek geeft een overzicht van haar leven en werk, en toont Fré Cohen in al haar verschillende gedaantes. Als feminist, als Joodse vrouw en als socialist, maar bovenal als uitzonderlijk getalenteerd kunstenares.

Edith Brouwer: De letterkast

Grafica Fré Cohen (1903-1943) groeit op in een socialistisch arbeidersgezin in Antwerpen en Amsterdam. Al jong blijkt dat Fré aanleg heeft om te tekenen en ze wil dan ook niets liever dan haar talent ontwikkelen. Vanzelfsprekend is dat echter niet in die tijd: vrouwen strijden voor stemrecht, worden geacht te trouwen en te stoppen met werken, en in de jaren na de Eerste Wereldoorlog is Europa nog behoorlijk ontwricht.

In de jaren twintig waait er desondanks een optimistische wind in Amsterdam, en de Socialistische Internationale en de vredesbeweging brengen jongeren uit heel Europa bij elkaar. In deze kringen blijft het talent van Fré niet onopgemerkt en begint ze affiches, boekomslagen en brochures te maken. Wanneer in de jaren dertig de economische crisis toeslaat en het fascisme opkomt, wordt Fré steeds meer geconfronteerd met haar Joodse achtergrond, tot ze haar werk niet langer openlijk kan doen en moet onderduiken.

In *De letterkast* reconstrueert Edith Brouwer het leven van Fré Cohen. Ze schetst niet alleen een prachtig portret van een bevlogen kunstenaar maar ook een beeld van de jaren twintig in Amsterdam, gevolgd door de dreiging en de vernietigende kracht van het fascisme.

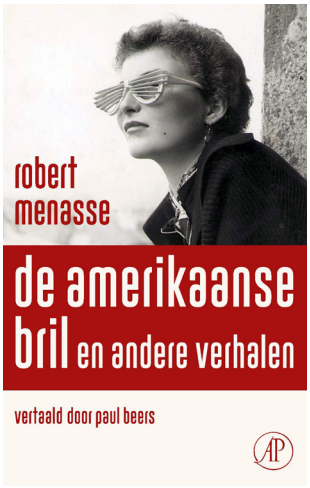

Robert Menasse: De Amerikaanse bril

Wanneer precies eindigde de naoorlogse wereldorde? En waar was ik toen dat gebeurde? Dertien vertellers herinneren zich ervaringen die hun leven hebben gevormd. Herinneringen aan de dag waarop John F. Kennedy werd neergeschoten, de Berlijnse muur viel, de RAF de industrieel Walter Palmers in Wenen ontvoerde, Griekenland Europees voetbalkampioen werd, een vader voor het eerst vertelt hoe hij tijdens het laatste oorlogsjaar zat ondergedoken in de Amsterdamse dierentuin. De geschiedenis doorkruist onze persoonlijke geschiedenissen van bruiloften en sterfgevallen, mislukken en opnieuw beginnen. Meesterverteller Robert Menasse vertelt wat we hebben meegemaakt, zodat we elkaar kunnen herkennen en begrijpen. In zijn verhalen is de historische waarheid - lees: 'ik' - in goede handen.

Eva Menasse: Dunkelblum (Duitstalig)

Op het eerste gezicht is Dunkelblum een kleine stad als alle andere. Maar achter de façade van de Oostenrijkse gemeenschap gaat het verhaal van

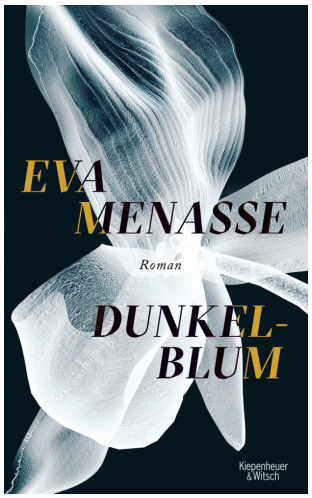

een verschrikkelijke misdaad schuil. Hun kennis van de gebeurtenis delen de oudere Dunkelblumers al tientallen jaren - net als hun stilzwijgen over de daad en de dader. In de nazomer van 1989, terwijl honderden DDR-vluchtelingen al stonden te wachten achter de nabijgelegen grens met Hongarije, arriveert er een raadselachtige bezoeker in de stad. Plots komt er iets in beweging: een skelet wordt opgegraven in een weiland aan de rand van de stad en een jonge vrouw verdwijnt. Sporen van de oude misdaad duiken op - en confronteren de inwoners van Dunkelblum met een verleden waarvan ze lang dachten dat het voorbij was.

Eva Menasse schetst in haar nieuwe roman een groot historisch panorama naar het voorbeeld van een stadje dat herhaaldelijk het toneel is van wereldpolitiek en vertelt hoe de bewoners omgaan met hun historisch schuldgevoel. *Dunkelblum* is een griezelig komisch epos over de wonden in het landschap en in de zielen van mensen.

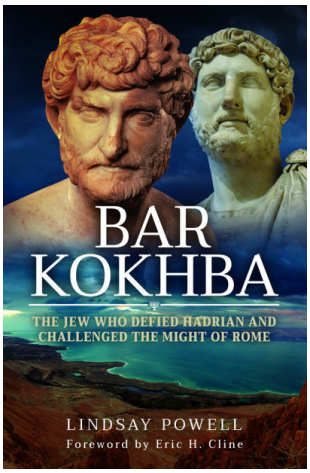

Lindsay Powell: Bar Kokhba: The Jew Who Defied Hadrian and Challenged the Might of Rome

Het resultaat van een wrede oorlog, die 1885 jaar geleden plaatsvond, blijft tot op de dag van vandaag weerklinken in het Nabije Oosten. Het is een verhaal dat grotendeels onbekend is buiten Israël, en toch helpt het te verklaren waarom de regio nog steeds wordt overspoeld door strijd.

"Als historicus hoorde ik over de Bar Kokhba-oorlog, maar de verklaringen voor het hoe en waarom het gebeurde, leken verward", zei historicus en auteur Lindsay Powell.

"Net als bij koning Arthur zijn feit en mythe verward geraakt. Om de waarheid vast te stellen, reisde ik over drie continenten. *BAR KOKHBA: The Jew Who Defied Hadrian and Challenged the Might of Rome* is het resultaat." Dit verbazingwekkende verhaal gaat over een epische strijd tussen twee wilskrachtige leiders over de vraag, wie een natie zou regeren.

Een hoofdrolspeler was Hadrianus, de kosmopolitische heerser van het uitgestrekte Romeinse rijk, toen op zijn hoogtepunt, die sommigen als goddelijk beschouwden. De andere was Shim'on, een Joodse militaire leider in een district van een kleine provincie. Sommigen geloofden dat hij de 'koning-messias' was nadat de wijze Rabbi Akiba hem naar verluidt de bijbelse profetie had zien vervullen en hem 'Bar Kochba' ('Zoon van een ster') noemde.

Het is ook het verhaal van de botsing van twee oude culturen. Een daarvan was de veroveraar, die de controle wilde behouden over zijn zwaarbevochten heerschappij die ze Judea noemden; de andere was de overwonnene, die probeerde los te breken en een nieuwe natie te stichten. Shim'on noemde zijn nieuwe land Israël.

Joodse noordelingen in Zeeuwse galoet

Drentse onderwijzers in Zeeland

Jan Kouwen

In de loop van de 19e en 20ste eeuw zijn verschillende noordelingen naar Zeeland getrokken; onder hen een aantal Drentse onderwijzers. Bijvoorbeeld naar Zierikzee.

'ZIERIKZEE. 22 Sept. De eerw. heer J. A. van Zuiden heeft Zaterdag zijn functie als voorzanger in deze gemeente aanvaard. Met het verstrekken van godsdienstonderwijs werd Zaterdag een aanvang gemaakt.' De mededeling staat in het Nieuw Israelietisch Weekblad van 1 oktober 1902. Jozef Abraham van Zuiden (Hoogeveen: het Haagje, 20 januari 1880 – Amersfoort, 30 juni 1956), de zoon van Abraham van Zuiden en Hendrika Levi, kwam vanuit Gulpen (Limburg) naar het Zeeuwse stadje Zierikzee. Hij moest het *'volslagen gemis van godsdienstonderwijs'* teniet doen. Maar de Zierikzeese gemeenschap was erg klein - zes gezinnen - en de jaarwedde van fl. 550,- kon, ondanks de oproepen om geldelijke steun in het N.I.W. eigenlijk niet worden opgebracht. Het is dan ook niet vreemd dat hij (officieel) in januari 1904 vertrok. Terug naar Drenthe; naar Hoogeveen.

Dhr. S.I. van Itallie

Maar toch is hij niet de laatste Drent die als onderwijzer in Zierikzee werkzaam is geweest. De eerste trouwens ook niet; dat was Samuel Izaak van Itallie (Meppel, 14 januari 1835 – Maastricht, 5 maart 1912), zoon van Isaac Jacob van Itallie en Dina Philip Feitsma. Hij kwam in 1856 vanuit Meppel naar Zierikzee. Zijn vader stond in Meppel bekend als een voortreffelijk voorzanger die ondanks dat hij weinig gezag had toch de eretitel 'candiaat-rabbijn' zou krijgen. Althans dat schrijft S.C. Derksen in zijn boek over de Meppelse gemeenschap. Samuel's broer, Levie Itallie, veroorzaakte op 11 juni 1875 nog een probleem toen hij tijdens een proefdienst Numeri 5:18 volgens opperrabbijn J. Hillesum incorrect voorlas. Maar dat was volgens de 'Zierikzeese' Itallie - die toen al in Den Bosch werkzaam was - niet waar; de opperrabbijn leefde immers al jaren 'op voet van oorlog' met de familie Itallie. Over de omstandigheden waarin Samuel zelf moest werken lezen we in het inspectieverslag van S.I. Mulder uit 1859 het volgende: *'Het schoollocaal achter het kerkgebouw aangelegd, is klein, doch voor het tegenwoordige getal leerlingen toereikend. Het is net en zindelijk, van lucht en licht tamelijk voorzien, doch met eenen steenen vloer. Er zijn drie behoorlijke tafels met banken. Voorts eene letterkast, borden, kaarten van Europa en de Nederlanden, Nederduitsche en Hebreeuwsche leestafels, alsmede eene tafel van werkzaamheden'.* Een typisch klein schooltje. Te klein voor een leraar die, na een jaar dispensatie, op 28 juli 1858 de middelste rang had behaald. (De meeste onderwijzers hadden in die tijd de laagste - de 3e rang - waaraan toen minimale eisen waren verbonden) In 1861 vertrok hij dan ook en ging naar Limburg; naar Maastricht.

Synagoge van Meppel

De derde Drent die als onderwijzer in Zierikzee werkzaam is geweest is Emanuel Bloemendal (Kloosterveen, gemeente Smilde, 4 september 1887), zoon van Jozef Bloemendal en Henriëtte Polak. Op 12 oktober 1908 betrok hij een kamer bij de familie Fränkel-Wijzenbeek op 't Vrije 10. De naam

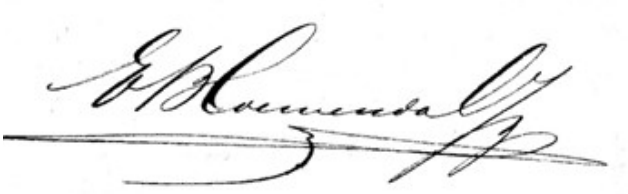

Handtekening van Bloemendal

Fränkel was in het noorden wel bekend. Zo was Jacob Fränkel in het midden van de 19e eeuw - met de nodige moeite - benoemd tot opperrabbijn van Zwolle. De Zierikzeese Fränkel - Arthur - was zijn zoon; voorzitter van het Joodse bestuur en hoofdredacteur van de plaatselijke krant: de Zierikzeesche Nieuwsbode.
De jonge onderwijzer Bloemendal nam actief deel aan het sociale leven van Zierikzee. Hij was bestuurslid van het Groene Kruis (1910/12), van de gymnastiekvereniging Rust Roest (1910) en van de vrijzinnige propagandaclub De Jonge Vrijzinnigen. Desondanks vertrok hij in 1912 naar Gouda. Voor zover is na te gaan is hij daar niet als onderwijzer werkzaam geweest.
De Joodse gemeenschap van Zierikzee werd o.a. vanwege het gebrek aan volwassenen om minjan te kunnen vormen, in 1921 formeel opgeheven en organisatorisch bij de Hoofdsynagoge van Middelburg gevoegd. Opmerkelijk is dat één van de bestuursleden van het opheffingsbesluit - de in Zierikzee geboren Nathan Abraham Frenk - zich uiteindelijk in Coevorden vestigde.
De hoofdsynagoge van Middelburg heeft ook een Drentse onderwijzer gekend: Mannes Zadoks (Diever, 8 januari 1849 – Amersfoort, 5 januari 1923), zoon van Abraham Zadok Zadoks en Rebecca Mannes Wijnberg. Hij was in de periode 1877-78 godsdienstonderwijzer en chazan te Oud-Beijerland en kwam op 28 februari 1879 naar de Zeeuwse hoofdstad Middelburg. Het was zijn tweede Zeeuwse betrekking. Eerder, in de jaren 1871-72 was hij in de havenstad Vlissingen als leraar werkzaam geweest. Misschien dat zijn schoonvader Marcus Hartog de Beer, een van de notabelen daar, enige invloed op zijn komst heeft gehad. Een succes werd het niet. In het N.I.W. van 9 november 1872 staat dat: '*een deurwaarder vergezeld van twee rijkswachters de synagoge binnentraden om beslag te leggen op de kerkelijke goederen*.' De oorzaak was een achterstallig salaris van drie maanden aan de godsdienstleraar. De Vlissingse kantonrechter Callenfels gaf Zadoks gelijk en vond het verweer van kerkbestuurder H.A. Polak dat er geen gelden in de

Leesplankje (ontwerp van Lion Slagter, 1913-1987)

kas waren volstrekt onvoldoende. Maar in een brief van 2 juli 1872 aan de parnassijns van de hoofdsynagoge van Middelburg wordt gesproken over de '*gedempteerde*' (van zijn ambt ontheven) onderwijzer. Tja, de waarheid zal wel ergens in het midden liggen. Het was voor de Middelburgse parnassijns in ieder geval geen probleem om hem enige jaren later als godsdienstleraar aan te stellen.

De laatste onderwijzer die we noemen is Mozes de Hes (Hoogeveen, 3 september 1864). Hij had al een aardige carrière achter de rug (Doetinchem, Smilde, Roermond, Gorredijk) voordat hij in 1919 in Vlissingen werd aangesteld. Hij bleef tot 1927 en ging toen naar Bergen op Zoom. Daar was hij naast godsdienstleraar ook als sjochet aangesteld. Men omschreef hem als 'een bijzonder sympathieke en vriendelijke man'. Als waardering werd een plein in de stad naar hem vernoemd.
Andere Drentenaren met Zeeuwse connecties zijn onder anderen de Assenaar Hartog Meijer Harts Vos die met de Middelburgse Rosalie Boasson trouwde en Johanna van der Horst uit Hoogeveen, gehuwd met Levie Arend die enige tijd in Zierikzee woonden. Ruben Hiegentlich, in 1882 te Assen geboren, had het meubel- en tapijtmagazijn 't Woonhuis aan het Bellamypark te Vlissingen. Er zijn nog meer te noemen. Maar dat is misschien voor een volgende keer.

Jan Kouwen (1961) schreef in 2019 'Pinkas Zierikzee' en publiceert vooral over lokale en regionale Joodse geschiedenis. Is verbonden aan het EHOC (Etty Hillesum Onderzoekscentrum) te Middelburg en de Faculteit voor Protestantse Theologie en Religiestudies (FPTR) te Brussel.

Het gebedenboek van de familie Bamberg

Geert Volders

Gebedenboek familie Bamberg

In de afgelopen jaren heeft Synagoge Groningen actief gewerkt aan het creëren en beheren van een eigen collectie. Deze collectie dient als basis voor onze nieuwe permanente expositie. Nog steeds komen er bijzondere objecten binnen, die een verhaal vertellen over Joods Groningen. Deze objecten worden bewaard, onderzocht, maar ook ingezet voor wisselexposities. In dit artikel bekijken we het gebedenboek van de familie Bamberg uit Uithuizen.

Een gebedenboek hoeft niet per se museum-waardig te zijn. Dit gebedenboek betreft een 'Volledig Gebedenboek der Nederlandsche Israëlieten voor het geheele jaar', uitgegeven bij J. Vredenburg te Amsterdam in 1897. Het boek verkeert in redelijke conditie en is voorzien van een stevige, donkerrode kaft en bedrukt met goudkleurige letters. Het gebedenboek was in oorlogstijd in bewaring gegeven door het echtpaar Jacob Bamberg en Aleijda Bamberg-Manassen. Ze woonden aan de Havenweg in Uithuizen. Tussen 1930 en 1941 zijn op de eerste pagina's van het gebedenboek een aantal krantenknipsels ingeplakt, allen familieberichten.

Familieberichten

De eerste advertentie stamt uit 1930 en is geplaatst als dankbetuiging na het huwelijk van Jacob en Aleijda. Jacob is geboren op 10 juni 1895 in Midwolda en was in de jaren '30 werkzaam als vleeskeurmeester. Op 3 september 1936 overleed in Midwolda Benjamin Bamberg, de vader van Jacob. Bij de uit het Nieuwsblad van het Noorden geknipte overlijdensadvertentie staat een handgeschreven aantekening met de sterfdatum volgens de joodse kalender: 16 Elloel 5696. Vijf jaar later werd opnieuw een overlijdensadvertentie ingeplakt. Nathan Manassen, de vader van Aleijda overleed op 30 december 1941 in Rotterdam. Enkele maanden later werden Jacob en enkele maanden later Aleijda en de dochters Mathilde (1933) en Hendelina Regina (1935) afgevoerd en vermoord in Auschwitz. Het gebedenboek van Jacob en Aleijda Bamberg bleef meer dan 75 jaar in beheer van de bewaarnemers, totdat het werd overgedragen aan Stichting Folkingestraat Synagoge. De familieberichten in het gebedenboek illustreren het lief en leed van een Joodse familie op het Groningse platteland.

Het gebedenboek van de familie Bamberg is momenteel te zien in de expositie 'Ode' in het Noordelijk Scheepvaart Museum (NSM). Dit museum zal omgevormd worden tot het Museum aan de A. Hier gaan bezoekers kennismaken met de Groninger geschiedenis. Verdiepende verhalen zijn vervolgens te vinden bij musea in de provincie. In de tentoonstelling 'Ode' in het NSM stellen musea en erfgoedinstellingen uit de hele provincie zichzelf voor, middels een object uit de eigen collectie. Synagoge Groningen heeft het gebedenboek in bruikleen gegeven voor deze tentoonstelling, omdat het meerdere zaken illustreert. Het gebedenboek is exemplarisch voor identiteit, religie en traditie en het is tegelijkertijd een stille getuige van het Joodse leven in de Groningse mediene.

Geert Volders is historicus en werkzaam als algemeen manager van Stichting Folkingestraat Synagoge in Groningen.

The 36 Unknown, Thirty-Six Etchings
Ben-Zion

THE PETITIONER

The one who receives petitions
Never sees the petitioner,
Never reads the petitions.
And the petitioners
Keep on petitioning,
And the petitioned
Never sees the petitioners.
And the petitions grow
To a mountain of petitions
Which never will be read.

מַגִּישׁ כְּתַב בַּקָּשָׁה

הָאָדוֹן הַמְקַבֵּל כְּתָבֵי בַּקָּשׁוֹת
אֵינוֹ רוֹאֶה אֶת מַגִּישׁ הַבַּקָּשָׁה
וּלְעוֹלָם אֵינוֹ קוֹרֵא אֶת פִּתְקֵי הַבַּקָּשָׁה.
– וּמַגִּישֵׁי הַבַּקָּשׁוֹת מַמְשִׁיכִים
לְהַגִּישׁ אֶת כְּתָבֵי הַבַּקָּשָׁה
וְהָאָדוֹן הַמְקַבֵּל אֶת הַבַּקָּשׁוֹת
לֹא אִכְּפַת לוֹ לִרְאוֹתָן
– וְהַנְּיָרוֹת נֶעֱרָמִים לַעֲרֵמוֹת־עֲרֵמוֹת בַּקָּשׁוֹת,
שֶׁלְּעוֹלָם לֹא יִקָּרְאוּ.

Men Neme

Evelyn van Pinxteren-Nagler

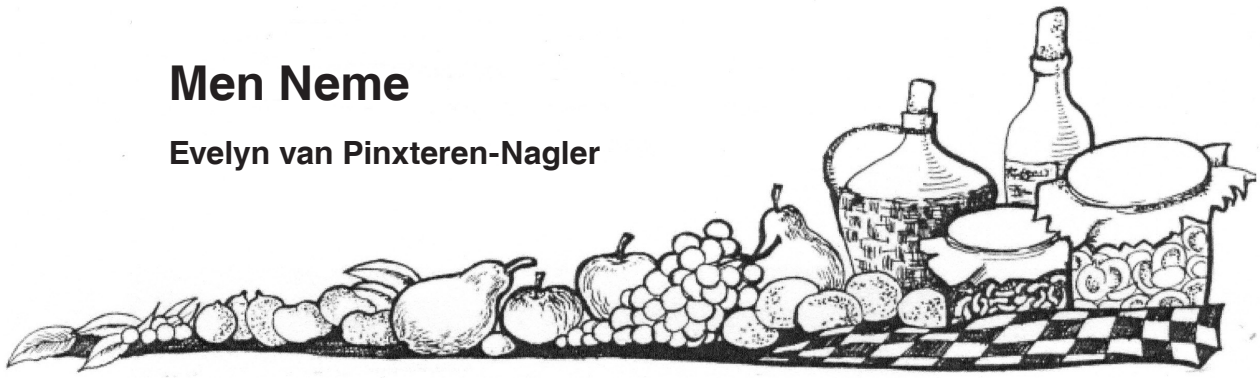

Allereerst vanaf deze plek refua shlema voor Ruthy die zo trouw deze rubriek verzorgt.
Ik zal proberen op passende wijze haar taak deze keer over te nemen.

Inmiddels is Soekot voorbij en zijn wij onderweg naar Chanoeka. Ook is de wintertijd ingegaan, zowel in Israël als hier. Deze periode doet hetgeen in de keuken wordt klaargemaakt, veranderen. Na de lichte zomerspijzen komen nu de stevige gerechten van herfst en winter. Aardappels, uien, peulvruchten spelen alle een belangrijke rol in deze. Stoofschotels en dikke, hartige soepen pruttelen vaak urenlang. Ook verschijnen lekkernijen die in olie, met name in de frituur worden klaargemaakt.

Gebruikelijk is daarom om op Chanoeka soefganiot te eten, zeg maar met jam gevulde oliebollen, al kan men ook heel veel andere (luxere) vullingen tegenkomen naast aankleding van de bol aan de buitenzijde. Men legt een relatie tussen het eten ervan met de symbolische waarde van olie op Chanoeka. Immers, bij Chanoeka hoort het aansteken van de chanoekia, de negenarmige kandelaar die ons herinnert aan het wonder van het kruikje olie. Het kruikje olie dat voldoende bevatte om één dag de menora (de zevenarmige kandelaar in de Tempel) te laten branden, maar dit acht dagen bleef doen, totdat nieuwe zuivere olie bereid was.
Zo ook ziet men een verband tussen het eten van latkes, koeken van geraspte aardappel en ui, gebakken in olie. Bij velen van ons betekent Chanoeka dan ook in olie gebakken gerechten.

Minder bekend is het gegeven, dat velen op Chanoeka ook gerechten met kaas eten. Dit om in herinnering te brengen dat de dappere Judith de Hellenistische krijgsheer Holofernes ombracht nadat zij hem eerst zoute kaas had laten eten en hem vervolgens zijn dorst liet lessen met wijn. Nodeloos om te zeggen dat hij vervolgens in een roes ging slapen, waarna Judith kon toeslaan en hem onthoofdde.
Met name rond de Middellandse Zee worden daarom kaasgerechten niet alleen op Sjavoeot gegeten, maar ook op Chanoeka.

Beide tradities worden verbonden in het eten van Ataiyef, een pannenkoekje gevuld met ricotta, die gefrituurd wordt, overgoten met Shira (een zoete en geurige dessertsiroop uit Aleppo, Syrië) en gedoopt in gemalen pistaches.

Daarom dit keer eerst het recept van de Shira en vervolgens van de Ataiyef.

Shira

- 3 koppen suiker
- 1 theelepel vers geperste citroensap
- ½ theelepel rozenwater

Meng alle ingrediënten met 1 kop water in een pannetje, roer met een houten lepel continu op een matig vuur tot de oplossing kookt, laat het daarna op een zacht vuurtje 15 minuten inkoken.
Doe na afkoelen de siroop in een glazen pot en zet het in de koelkast. Twee maanden houdbaar.

Ataiyef (circa 50 stuks)

- 2 koppen bloem
- 1 theelepel baksoda
- 1 eetlepel suiker
- ½ theelepel bakpoeder
- ½ theelepel zout
- 1 groot ei, iets losgeklopt

- 1 kop ricotta
- 1 kop plantaardige olie, bv zonnebloemolie
- 1 kop Shira
- 1 kop fijngehakte groene pistaches

Meng bloem, baksoda, suiker, bakpoeder en zout. Voeg het ei en 2 ½ kop water toe en klop het mengsel tot een glad beslag. Bak in een koekenpan kleine flensjes (1 eetlepel is voldoende voor ongeveer 1 flensje van 5-6 cm doorsnede). Bak alleen aan 1 kant en neem het flensje uit de pan als het oppervlak begint te borrelen. Bewaar de gebakken flensjes onder een doek om ze vochtig te houden. Doe 1 theelepel ricotta op de ongekookte zijde van het flensje en vouw deze dubbel zodat er een halve maanvorm ontstaat. Knijp de zijkant stevig dicht. De gevulde flensjes kunnen desgewenst ingevroren worden voor later gebruik. Indien niet bedoeld om in te vriezen, kunnen de gevulde flensjes in hete olie worden gefrituurd gedurende 3 minuten. Hierna bedruipen met de (koude!) siroop en één hoek in de pistaches dopen. In één laag op een schaal leggen, zodat de deegwaren knapperig blijven.

Voor de veganisten onder ons

Het ei kan vervangen worden door kokosolie of vega -ei vervangers (lekkerder). In plaats van ricotta kan er een vulling gebruikt worden van 2 koppen fijngehakte walnoten, ½ kop suiker en 1 theelepel kaneel. De pistache kan dan weggelaten worden, desgewenst kan de hoek in hetzelfde mengsel gedoopt worden.

Bteeavon!

Loeach

voor de Loeach en informatie:
Iet Schabbing, Mauvestraat 9,
8932 KH Leeuwarden
Tel. 058 2121524
E-mail: ietschabbing@hotmail.com

Friesland

Genootschap Nederland-Israël

- **18 januari. De vergroening van Israël,** het Joods Nationaal Fonds. Zalencentrum De Fontein, Goudenregenstraat 77, 8922 CP Leeuwarden.
- **15 februari. KUNSJT, een Joodse kijk op kunst in 50 schilderijen, door Drs. Jaron Beekes**. Zalencentrum De Fontein, Goudenregenstraat 77, 8922 CP Leeuwarden.
- **15 maart. Zionistische leiders door Thijs Moonen.** Zalencentrum De Fontein, Goudenregenstraat 77, 8922 CP Leeuwarden.

Mifgasjiem

- **16 februari. Gezellig samenzijn, inclusief lunch.** Aanvang 10.15 uur. Restaurant de Koningshof, Prinsessenweg 1, 8443 DN Heerenveen. Info: jan.penninkhof@gmail.com
- **16 maart. Poeriem-viering.** Aanvang 10.15 uur. Restaurant de Koningshof, Prinsessenweg 1, 8443 DN Heerenveen. Info: jan.penninkhof@gmail.com
- **13 april. Matse lunch. Aanvang 10.15 uur.** Restaurant de Koningshof, Prinsessenweg 1, 8443 DN Heerenveen. Info: jan.penninkhof@gmail.com

Groningen

Synagoge Folkingestraat 60, 9711 JZ Groningen.
Info: www.synagogegroningen.nl

- **9 januari 2022. Dag van het Jodendom, thema Kunst en Verbeelding**
- **22 januari. Synagoge Showcase 2022, mimifestival, voor meer nieuws zie site**
- **27 januari. Holocaustherdenking**

Drenthe
Herinneringscentrum Kamp Westerbork.
Info www.kampwesterbork.nl

Landelijk
Museum Sjoel Elburg: info@sjoelelburg.nl of www.sjoelelburg.nl

- **8 oktober 2021 t/m 8 januari 2022. Ceremoniële objecten van Jet Naftaniel-Joëls en Piet Cohen.** Tickets vooraf reserveren!
- **Crescas**: voor cursussen, sommige ook digitaal te volgen. Zie www.crescas.nl/cursussen.

Amsterdam, Joods Cultureel Kwartier
www.jhm.nl
Het Joods Historisch Museum

- *De bevrijding/De Neurenbergprocessen* is te zien in de vaste opstelling.
- 7 juli 2021 t/m 26 juni 2022, *Virtual Realty Kindermuseum*.
- 3 december 2021 t/m 27 maart 2022, *Sigalit Landau – Between Worlds.*
- 17 december 2021 t/m 6 juni 2022. *De curieuze collectie van Heinz Keijzer 'Rammelaars, Rammelaars, Rammelaars'.*
- 29 oktober 2021 t/m 9 januari 2022. *Kunstkabinet. Een feest van licht: Chanoeka*
- Van 2 september tot en met 3 april 2022, kunt u reserveren via www.amsterdamsebos.nl voor een gratis toegangsbewijs voor de expositie *Tewerkgesteld in het Amsterdamse Bos, Joodse werkkampen in en om Amsterdam 1941-1944*

Sjoeldiensten
Voor informatie over sjoeldiensten: neem contact op met betreffende gemeenten.

- De Joodse Gemeente in Leeuwarden, de heer B. Troostwijk, tel. 058 2884521.
- De Progressief Joodse Gemeente Noord-Nederland (PJGNN)
  via e-mail: post@pjg-noordnederland.nl. Zie ook: www.pjg-noordnederland.nl
- De Joodse Gemeente in Groningen, via e-mail: info@nig-groningen.nl.
  Zie ook: www.nig-groningen.nl
- De Joodse Gemeente in Drenthe**:** mevr. Friedejet van Blankenstein, tel. 0592 357149.

Joodse Feesten en treurdagen

28 november	eerste lichtje aansteken
29 november tot en met 6 december	Chanoeka
17 januari	Toe Bisjwat/Nieuwjaar van de Bomen.
16 maart	Vastendag van Esther
17 maart	Poeriem/Lotenfeest
18 maart	Sjoesjan Poeriem
14 april	zoeken naar chameets
15 april	Begin sjabbat en jomtov
	Eerste Seideravond

COLOFON

Vereniging
JaGDaF is een onafhankelijke vereniging en ingeschreven bij de Kamer van Koophandel.
JaGDaF betekent in het Hebreeuws samen zijn.
J = Joden; G = Groningen;
D = Drenthe; F = Friesland.

Bestuur
Mirjam Dopheide, voorzitter
Iet Schabbing, secretaris
Lex van der Star, penningmeester
Evelyn van Pinxteren-Nagler, lid

Redactiesecretariaat
Iet Schabbing
Mauvestraat 9
8932 KH Leeuwarden
Tel. 058 2121524
E-mail: ietschabbing@hotmail.com

Eindredactie
Tea G. Rienksma
Tel. 050 3142971
E-mail: t.g.rienksma@planet.nl

Vaste bijdragen
O.R.T., rabbijn S. Evers
Over boeken, Erwin de Vries, Boekhandel Godert Walter
Men Neme, Ruthy Schabbing
Loeach, Iet Schabbing

Opgave voor de Loeach en oproepen en mededelingen
Redactiesecretariaat

Abonnementen
Opgave nieuwe abonnees bij het redactieadres of per e-mail:
ietschabbing@hotmail.com
Abonnementsprijs
min. 18 per jaargang
Bankrekening:
NL24 INGB 000 1605 423
t.n.v. JaGDaF, Groningen

Advertentietarieven

1/8 A4 (105 x 75 mm)	25
1/6 A4 (105 x 95 mm)	37,50
¼ A4 (150 x 105 mm)	50
½ A4 (210 x 145 mm)	100

De genoemde prijzen zijn per advertentie per nummer (BTW is niet van toepassing)
De 5e advertentie is gratis als u 4 advertenties aaneengesloten plaatst.
Voor kleur geldt een opslag van 10%.
Advertentie in zwart/wit of kleur in gewenst formaat als pdf naar het redactieadres.

Vormgeving en opmaak
Henk de Weerd
Groningen

Drukker
Drukkerij Gerlach,
Groningen

Ontwerp voorpagina
Sam Drukker en Flip Drukker

Website
www.jagdaf.nl

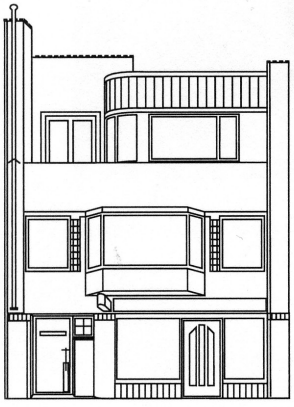

Atelier CeesWolf Goud- & zilversmid Restaurator

Voor onderhoud en reparaties aan uw dierbare sieraden of gebruiksvoorwerpen gaat u natuurlijk naar het meest betrouwbare adres.

adres Westerhaven 11 tel 050 - 3124098 e-mail info@atelierceswolf.nl

BOEKHANDEL
GODERT WALTER

IN DE STAD GRONINGEN
BEZORGEN WIJ SNEL EN
DUURZAAM PER FIETSKOERIER.

LITERATUUR - POËZIE
DUITS - ENGELS - FRANS
GESCHIEDENIS - GRONINGANA
ARCHITECTUUR - NATUUR
FILOSOFIE - WETENSCHAP
KUNST - GENDER STUDIES

www.godertwalter.nl | /bookstoregodertwalter
Oude Ebbingestraat 53 | info@godertwalter.nl | 050 312 25 23

WIZO GIFTSHOP

Rijke sortering aan judaica, boeken,
wenskaarten, cadeau's
en certificaten

Koop ook online: www.wizogiftshop.nl
De opbrengst komt ten goede aan WIZO projecten.

A.J. Ernststraat 735a
1082 LJ Amsterdam
Telefoon 020-64 66 295

Geopend
Di t/m do 10.00-16.00 uur
Vrij 10.00-13.00 uur

DRUKKERIJ
GERLACH
Makers van *mooi* kleurendrukwerk

34 jaar

drukker
van
JaGDaF!

Huisstijlen • Leaflets • Bloks •
Posters • Logo's • Full colour

Voor kwaliteit en service zit u bij ons goed!

Ulgersmaweg 13 ○ 9731 BJ Groningen
tel. 050 - 577 07 22
info@drukkerijgerlach.nl ○ www.drukkerijgerlach.nl

UITGEVERIJ VAN MAASKANT HAUN

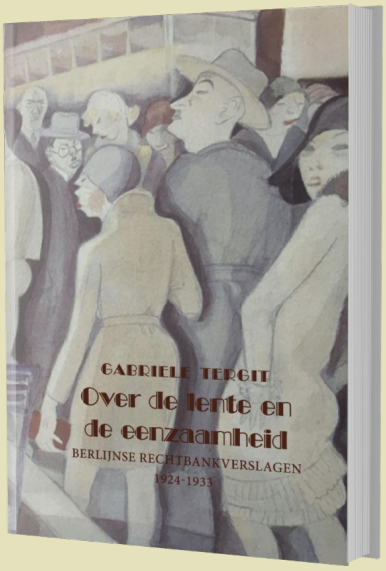

Over de lente en de eenzaamheid
Gabriele Tergit
ISBN: 978-90-830-959-1-2
Prijs: € 22,99

Door deze rechtbankverslagen werd Gabriele Tergit beroemd. Met laconieke humor en veel aandacht voor detail brengt zij elke rechtzaak tot leven. Geschreven in dezelfde literaire stijl als *De Effingers.*

Geen andere historische studie of kleine kroniek toont goed en fout, passie en berekening, politiek en het dagelijks leven in het interbellum duidelijker en veelzijdiger dan Tergits rechtbankverslagen.

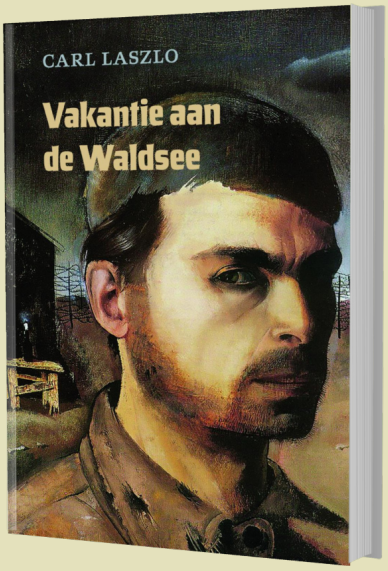

Vakantie aan de Waldsee
Carl Laszlo
ISBN: 978-90-830-959-7-4
Prijs: €19,99

Met dit boek schreef Carl Laszlo een getuigenis die uniek is in de holocaustliteratuur: bij het licht van de brandende vernietigingsovens leest Laszlo Shakespeare's *Romeo en Julia*. Middels deze liefdesverzen poogt hij geestelijk weerstand te bieden aan de gruwelijkheden die om hem heen gebeuren.

Pieter van Os, winnaar van de Libris Geschiedenisprijs 2020 voor zijn boek *Liever dier dan mens*, schreef een inleiding bij *Vakantie aan de Waldsee.*

Leven verboden!
Maria Lazar
IBN: 978-90-830-959-2-9
Prijs: €22,99

Het vliegtuig dat bankier Ernst von Ufermann heeft gemist, stort neer. Terwijl iedereen denkt dat hij is omgekomen, doolt hij doelloos door Berlijn en komt in contact met ongure, nationaalsocialistische types die hem wel verder zullen 'helpen'. Ernst krijgt een nieuwe identiteit aangemeten en moet voor een opdracht naar Wenen. Hij raakt steeds verder verstrikt in zijn leugens, maar kan nooit meer terug naar zijn oude identiteit.

In de schaduw van het hakenkruis blijft het leven voor Ernst von Ufermann verboden.

WWW.VANMAASKANTHAUN.NL